

TEN BOER

gemeentebeschrijving
regio Hogeland

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling

en lay-out : J.T. Possel, kunsthistoricus
M. van der Werff, sociaal-geograaf
J.B. Wolters, stedenbouwkundige

INLEIDING

De gemeentebescrijving van Ten Boer is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedenbouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:

- 1 er is een regiobescrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
- 2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebescrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
- 3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebescrijving.

In de gemeentebescrijving van Ten Boer wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

- 1 begrenzing en ligging van het gebied
- 2 ontstaansgeschiedenis
- 3 grondgebruik
- 4 infrastructuur
- 5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedenbouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebescrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

J.T. Possel
M. van der Werff
J.B. Wolters

Inhoudsopgave

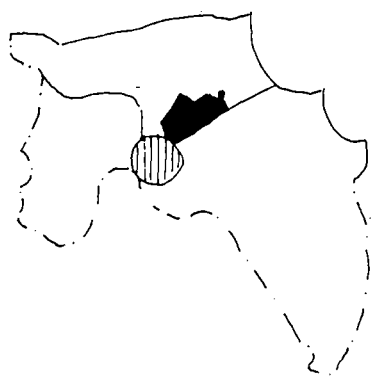
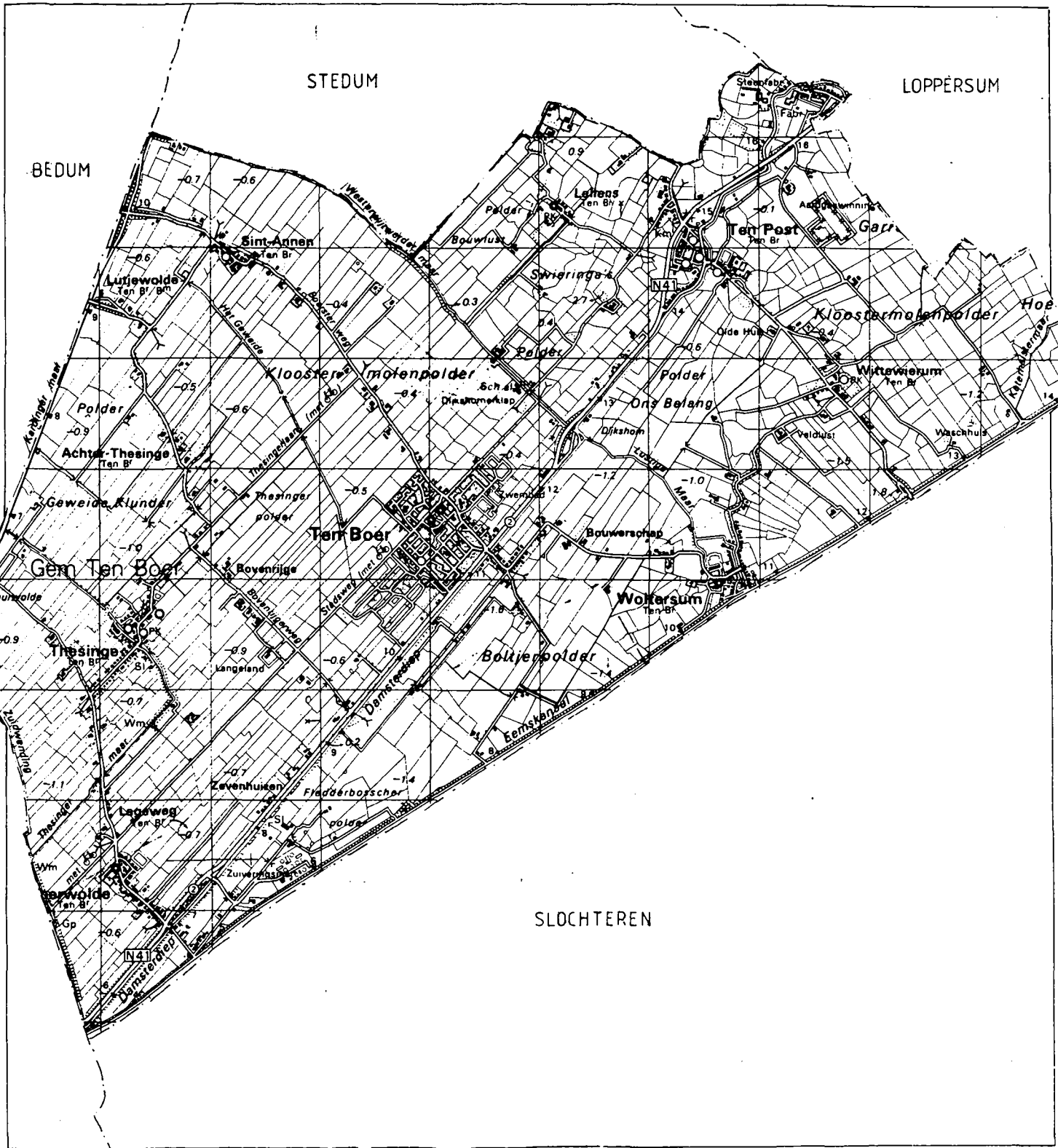
GEMEENTEBESCHRIJVING TEN BOER

1	Ligging.....	1
2	Ontstaansgeschiedenis.....	2
2.1	Geologische geschiedenis.....	2
2.2	Bewoningsgeschiedenis.....	2
3	Agrarisch grondgebruik.....	4
4	Infrastructuur.....	6
4.1	Landwegen.....	6
4.2	Waterwegen.....	6
4.3	Overig vervoer.....	8
5	Nederzettingsstructuur.....	9
5.1	Algemeen.....	9
5.2	Nederzettingsstructuur per dorp.....	11
	- Ten Boer.....	11
	- Garmerwolde.....	13
	- Lellens.....	15
	- Sint Annen.....	16
	- Ten Post.....	17
	- Thesinge.....	18
	- Winneweer.....	19
	- Wittewierum.....	20
	- Woltersum.....	21
5.3	Verspreide bebouwing.....	23

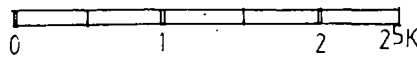
INVENTARISATIE

6	Inventarisatie stedenbouw en bouwkunst.....	24
6.1	Stedenbouwkundig veldonderzoek.....	24
6.2	Inventarisatie van de bouwkunst.....	25

LITERATUURLIJST.....	26
----------------------	----

**GEMEENTE
TEN-BOER**

GEMEENTEBESCHRIJVING TEN BOER

1 Ligging

De gemeente Ten Boer ligt in het midden van de provincie Groningen. Het gebied wordt in het zuiden begrensd door de gemeenten Groningen en Slochteren. In het westen ligt de gemeente Bedum, in het noorden de gemeente Stedum en in het oosten de gemeente Loppersum. Het grondgebied van de gemeente beslaat 4640 ha. Oorspronkelijk was Ten Boer groter, maar bij de verbreding van het Eemskanaal in 1963 is het deel van de gemeente ten zuiden van het kanaal bij de gemeente Slochteren gevoegd.

In de gemeente liggen de dorpen Garmerwolde, Lellens, Sint Annen, Ten Boer, Ten Post, Thesinge, Winneweer, Wittewierum en Woltersum.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

De vorming van het gemeentelijk grondgebied heeft plaatsgevonden vanaf 1000 voor Christus. Tijdens een transgressiefase (=periode waarin de zeespiegel stijgt) tussen 1000-700 voor Christus wordt door sedimentatie een langgerekte kwelderwal gevormd die van Winsum via Warffum naar Usquert loopt en dan in zuidelijke richting afbuigt via Middelstum naar Ten Boer. Aan het einde van de transgressiefase, rond 600 voor Christus, is deze kwelderwal zo hoog opgeslibd, dat hij voor bewoning geschikt is. In het binnen de kwelderwal gelegen gebied ontstaat een veenmoeras, waarin de kleinere oeverwallen van afwateringsgeulen opslibben, zodat ook daar bewoning mogelijk wordt. Aan de oostkant van de boogvormige kwelderwal ontstaat de Fivelboezem. De rivier de Fivel stroomde o.a. langs Woltersum, Wittewierum, Ten Post en Winneweer naar de Waddenzee. De Fivel en zijn zeeboezem zijn in de loop der tijd dichtgeslibd.

Na een periode van rust treedt er tussen 500-50 voor Christus alweer een nieuwe transgressiefase op. Hierbij dringt de zee via een aantal geulen in de kwelderwal, o.a. bij Baflo en Kantens, het daarbinnen gelegen gebied in, waarbij op de lage delen van het veengebied een laag zware klei wordt afgezet. Het veengebied is onderhevig aan inklinking en oxydatie, hetgeen al voor 1000 na Christus heeft geleid tot verlaging van het oppervlak. Tegenwoordig is het veendek o.a. door ontginning en afgraving vrijwel verdwenen.

De hoogte in de gemeente Ten Boer varieert van -1,3 tot 1,8 meter N.A.P. met hogere delen van Thesinge - Ten Boer - Woltersum - Wittewierum naar Ten Post. De lage ligging ten opzichte van de hoger gelegen noordelijke gronden is er de oorzaak van dat het gebied door de eeuwen heen te kampen heeft gehad met een moeilijke afwatering.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De eerste bewoners in de huidige gemeente Ten Boer vestigen zich rond 600-850 na Christus op de hogere delen in het gebied. Zij gebruiken de lager gelegen gronden als gemeenschappelijke weide- of hooilanden (meeden). Tijdens een transgressiefase tussen 850-1000 na Christus trekken als gevolg van de overstromingen de meeste bewoners weg. Vanaf 1000 na Christus wordt het gebied echter continu bewoond. Aanvankelijk vestigen de bewoners zich op hoger gelegen delen zoals kwelder- en oeverwallen en dichtgeslibde afwateringsgeulen (zgn. inversieruggen), maar later trekken ze ook het lager gelegen gebied in.

De bewoners krijgen te maken met een gebied met een moeilijke afwatering. Om zich tegen het afstromende water van hoger gelegen gebieden te beschermen legt men een binnendijk (de Wolddijk) aan. Het traject van deze dijk loopt van Groningen in noordelijke richting naar Bedum en buigt dan naar het oosten toe af richting Woltersum. Wanneer deze dijk is aangelegd is niet bekend, maar het is waarschijnlijk wel één van de oudste dijken in Groningen.

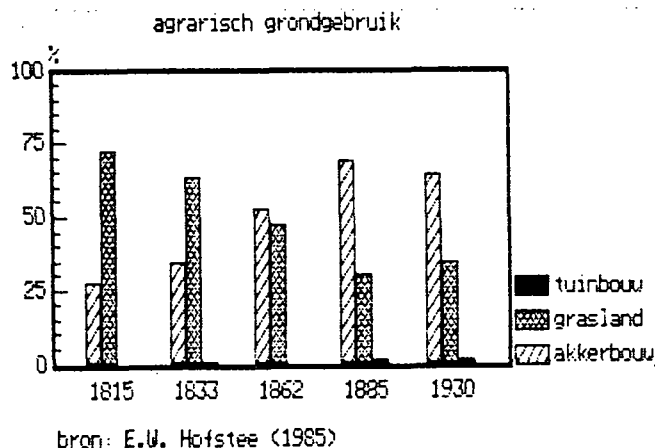
Oorspronkelijk vond de afwatering plaats via de Fivel, maar later wordt het water via het Damsterdiep afgevoerd. Via allerlei geulen wordt het water, eerst door molens en later door gemalen, naar het Damsterdiep gepompt. Ter verbetering van de afwatering wordt het Kardingermaar gegraven.

3 Agrarisch grondgebruik

Kenmerkend voor het gebied het Hogeland, waarvan de gemeente Ten Boer deel uitmaakt, is de omslag van grasnaar bouwland in de negentiende eeuw.

AGRARISCHGRONDGEBRUIKTENBOER

jaar	% akker- bouw	% gras- land	% tuin- bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	27,7	72,3		4927,28
1833	35,1	63,9	0,9	5504,50
1862	52,8	47,2		5587,20
1885	68,8	30,1	1,1	5354,90
1930	64,4	34,4	1,2	5262,41

Uit de cijfers blijkt dat in 1862 de verhouding grasland-bouwland omgeslagen is ten gunste van bouwland. Oorzaken van deze omslag zijn o.a. de veepest, de verbetering van de waterbeheersing en de grote vraag naar landbouwprodukten. Tot 1885 neemt het percentage bouwland toe tot bijna zeventig procent van de totale oppervlakte cultuurgrond. In 1930 is onder druk van de landbouwcrisis het percentage bouwland iets gedaald.

In vergelijking met de noordelijke kustgemeenten heeft de omslag later plaatsgevonden en zich minder sterk doorgezet. Gemeenten als Usquert en Baflo hadden bijv. in 1885 resp. 87% en 79% bouwland in gebruik. Een reden hiervan is onder meer de oudere kleigrond in de gemeente Ten Boer die minder geschikt is voor akkerbouw dan de jongere zeekleigronden van de noordelijke gemeenten, o.a. door de slechtere afwatering.

Zoals al eerder is opgemerkt, was de afwatering van dit gebied altijd een groot probleem, wat met name voor de landbouw ongunstig was. Het verbeteren van de afwatering leidde tot het ontstaan van zogenaamde molenpolders, waarbij in de polder het water kunstmatig door molens omhoog werd gebracht en via afwateringskanalen werd geloosd. In Ten Boer kwamen de volgende molenpolders voor:

- Boltjerpolder
- Fledderboscherpolder
- Kloostermolenpolder
- Polder Bouwlust
- Polder Geweide Klunder
- Polder Ons Belang
- Swieringa's Polder
- Thesinger Polder

Voor het regelen van de waterstand werden er in de polders een groot aantal molens gebouwd (zie hoofdstuk 5.3). Deze molens zijn in de loop der tijd voor het merendeel afgebroken en vervangen door gemalen. Een voorbeeld van een bewaard gebleven watermolen is de molen "Lange Landster" bij Garmerwolde uit 1829 (in 1988 gerestaureerd).

De steeds verdergaande beheersing van de waterstand heeft ook gevolgen gehad voor het verkavelingspatroon. Rond 1850 kwam er in deze gemeente voornamelijk strokenverkaveling voor. Dit patroon ontstond doordat de lage delen in brede stroken werden ontgonnen. Later werden de stroken door de verbeterde afwatering via een dicht slotennet in blokken onderverdeeld, waardoor er tegenwoordig naast strokenverkaveling ook blok-strookverkaveling in de gemeente voorkomt.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur in de gemeente Ten Boer wordt bepaald door:

- de aanwezigheid van kwelder- en oeverwallen
- de daarop gelegen dorpen
- de aanwezigheid van het Damsterdiep en Eemskanaal
- boerderijen die verspreid voorkomen.

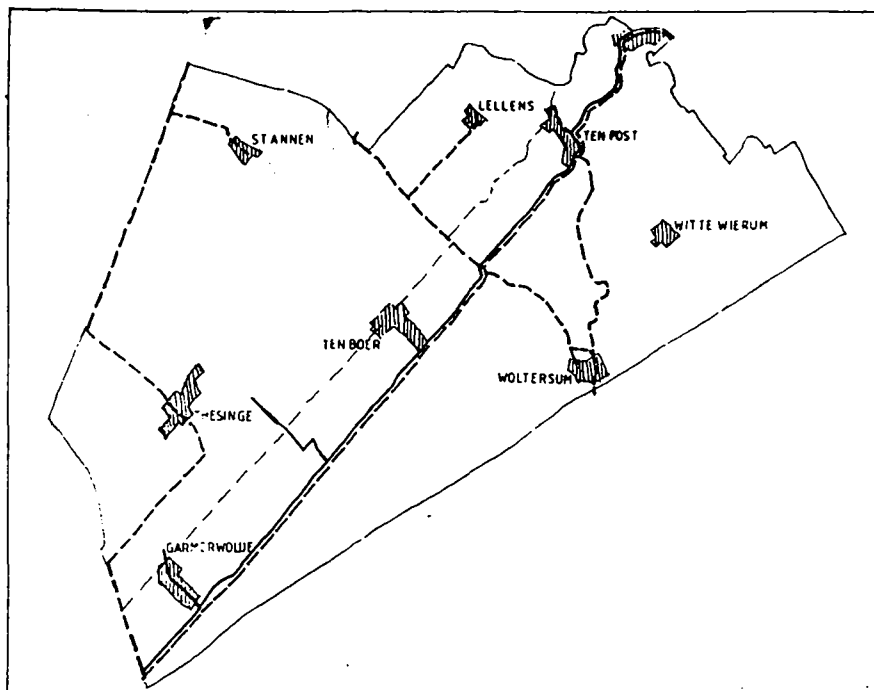
Eén van de eerste wegen is de Stadsweg van Groningen naar Delfzijl. Deze weg is echter nooit helemaal verhard, doordat met de toename van de scheepvaart langs het Damsterdiep zijn functie werd overgenomen door de Trekweg langs dit water. Deze Trekweg is al rond 1660 verhard en loopt in Ten Boer langs de dorpen Garmerwolde, Ten Boer, Ten Post en Winneweer. Tot 1850 worden twee vertakkingen van deze weg verhard: één naar de boerderij Langeland en één tot in het dorp Garmerwolde.

Tussen 1850-1900 treedt er een aanzienlijke uitbreiding van het verharde wegenstelsel op. Alle dorpen in de gemeente zijn dan via een verharde weg bereikbaar. Verder worden er verbindingswegen en wegen naar boerderijen verhard. De Stadsweg wordt gedeeltelijk verhard. Voor het gebruikmaken van de wegen moest vaak tol worden betaald, waarvoor speciale tolhuizen werden gebouwd. Eén van de weinig gawe exemplaren die zijn overgebleven staat aan de Boersterweg richting Sint Annen en stamt uit circa 1860.

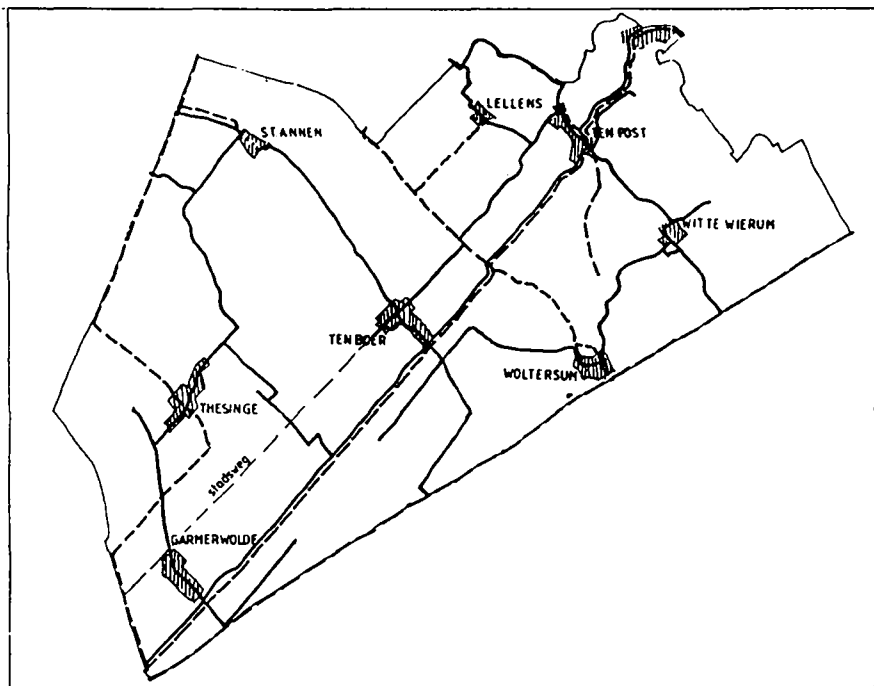
Tussen 1900-1940 vindt er weinig verandering in het wegenpatroon plaats: de weg in het dorp Sint Annen en een enkele weg naar een boerderij worden dan nog verhard.

4.2 Waterwegen

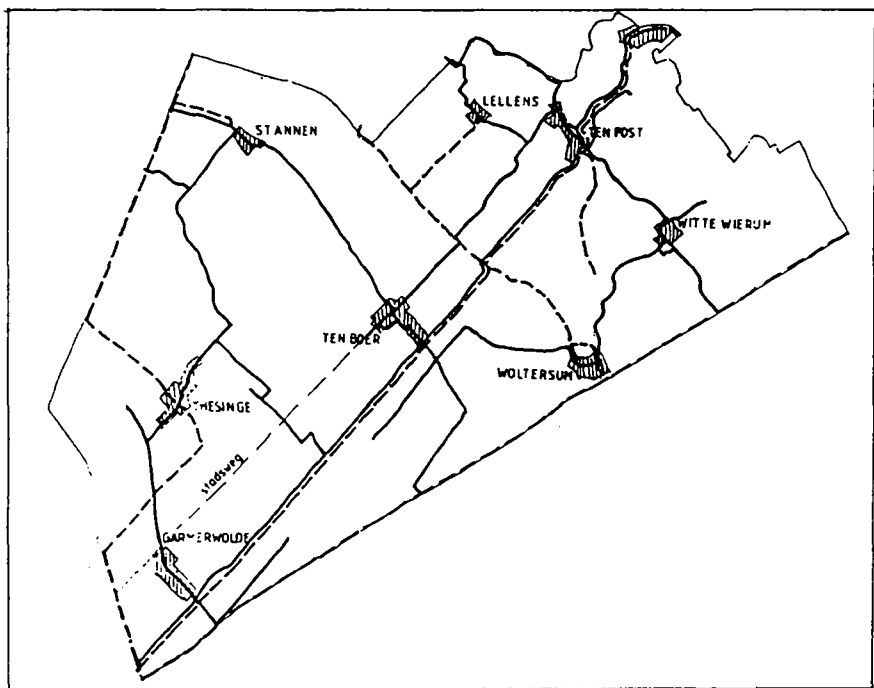
De waterwegen zijn deels natuurlijke getijdegeulen die vaak in een latere periode zijn vergraven, en deels volledig gegraven kanalen. Ze dienden in vroeger tijden zowel voor het personen- en goederenvervoer als voor de afwatering van het gebied. Met de opkomst van het wegverkeer hebben de meeste waterwegen hun vervoersfunctie verloren. In de gemeente Ten Boer komen de volgende waterwegen voor:

±1850

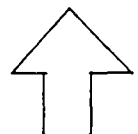

±1900

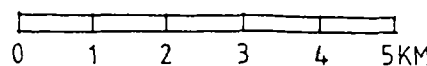

±1940

— GEMEENTEGRENS
 — VERHARDE WEG
 - - - WATERWEG

GEMEENTE
TEN BOER

- Damsterdiep (gegraven plm. 1425)
- Eemskanaal (gegraven 1870-1876)
- Het Geweide (gegraven)
- Kardingermaar (natuurlijk, later vergraven)
- Lellenster Maar (natuurlijk)
- Lustige Maar (natuurlijk)
- Tenposter Ee (natuurlijk)
- Thesinger Maar (natuurlijk)
- Westerwiltwerder Maar (natuurlijk)
- Zuidwending (natuurlijk)

Alle dorpen, met uitzondering van Wittewierum, waren via het water bereikbaar. Garmerwolde, Ten Boer, Ten Post en Winneweer liggen aan het Damsterdiep en Woltersum ligt aan het Eemskanaal. Via het Lustige Maar had Woltersum ook een verbinding met het Damsterdiep, maar door de aanleg van een dam is deze verbinding verloren gegaan.

Van het Damsterdiep was er een doorgaande verbinding via het Thesinger Maar en het Kardingermaar richting Winsumerdiep. Aan deze verbinding ligt het dorp Thesinge. Het dorp Sint Annen lag aan een aftakking (nu gedempt) van dit water, dat tegenwoordig door dammen niet meer bevaarbaar is. Een andere belangrijke waterverbinding liep van het Damsterdiep via het Westerwiltwerder Maar naar Stedum en naar de waterwegen in het noorden. Lellens heeft via het Lellenster Maar een aansluiting op deze waterweg, die ook tegenwoordig nog bevaarbaar is. Een derde verbinding liep van het Damsterdiep via het Woltersummer Ee naar het Slochterdiep. Deze verbinding werd door de aanleg van het Eemskanaal afgedamd.

Het Damsterdiep van Groningen naar Delfzijl is een belangrijke vaarroute voor beurt- en vrachtschepen en personenvervoer geweest. Vanuit Garmerwolde, Lellens, Ten Boer en Ten Post voeren wekelijks beurtschippers naar Groningen. Door het graven van het Eemskanaal, eveneens van Groningen naar Delfzijl, verloor het Damsterdiep zijn grootste betekenis als scheepvaartkanaal, en dient het tegenwoordig voornamelijk voor de afwatering. Het besluit om het Eemskanaal te graven werd genomen omdat de open verbinding van Groningen met de zee via het Reitdiep steeds ondieper werd en de Noorderhaven in de stad dicht begon te slibben.

De aanwezigheid van waterwegen heeft geleid tot het bouwen van infrastructurele elementen als bruggen en sluizen. Bruggen die in de MIP-periode werden gebouwd, bevinden zich onder andere nog in Woltersum, waar een brug uit 1929 over het Lustige Maar ligt en in Lellens een over het Lellenster Maar (uit plm. 1900). Tussen Ten Boer en Ten Post bevindt zich in het Westerwiltwerder Maar een opmerkelijk sluizencomplex uit 1928. Deze sluis is gebouwd in opdracht van het waterschap Hunsingo met als doel het regelen van de waterhuishouding tussen dit waterschap en het waterschap Fivelingo.

4.3 Overig vervoer

Naast beurt- en vrachtschippers zorgden ook boderijders voor het vervoer van goederen. Boderijders gingen vanaf het begin van deze eeuw met de hondekar of paard en wagen en later per vrachtwagen enkele malen per week naar Groningen. Men kon bestellingen opgeven die dan uit de stad werden gehaald en aan huis afgeleverd. In alle dorpen, behalve Winneweer, waren boderijders actief.

De eerste busdienst via Ten Boer reed in 1921 en werd verzorgd door de DAM (Damster Auto Maatschappij). Deze maatschappij werd later door de GADO overgenomen.

Het vervoer over en langs het Damsterdiep leidde tot het ontstaan van enige horeca aan het water. Ten zuiden van Ten Boer werd nog voor 1850 het café Kaakheem gebouwd, dat vooral door boderijders en beurtschepen werd aangedaan. Bij de verbreding van de Rijksweg langs het Damsterdiep in de jaren dertig moest het café verdwijnen.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

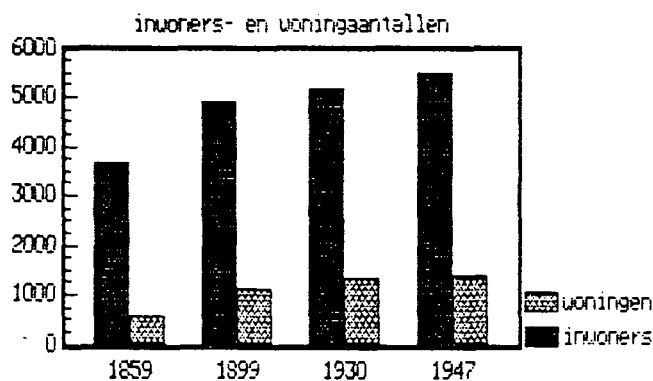
In de gemeente liggen negen dorpen, waarvan Ten Boer het hoofddorp is. De verspreide bebouwing bestaat uit enkele gehuchten en verspreid voorkomende boerderijen en woningen. In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de groei van de bevolkings- en woningaantallen. In de volgende paragraaf worden de dorpen behandeld en in paragraaf 5.3 komt de verspreide bebouwing aan bod.

inwoners in de gemeente Ten Boer

jaar	1859	1869	1879	1899	1930	1947	1987
aantal	3636	4170	4874	4904	5187	5463	6829

woningen in de gemeente Ten Boer

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	587	1087	1325	1375	2272

bronnen: - volkstellingen
- C.B.G.

Tot 1987 laat het aantal inwoners een stijgend verloop zien. Tussen 1869-1879 is de toename het grootst: + 704 (gemiddeld bijna 70 per jaar). Ook in het decennium ervoor is een forse stijging opgetreden van 534 personen. Eén van de redenen van de bevolkingstoename is het feit dat door de verbetering van de waterhuishouding het land meer geschikt werd voor de landbouw. Dit leidde in de tweede helft van de vorige eeuw tot een verdubbeling van het aantal boerderijen (zie hoofdstuk 5.3). Hierdoor nam de werkgelegenheid in de landbouw toe en trokken er verscheidene landarbeiders naar de gemeente.

De woningvoorraad wordt tussen 1859-1899 uitgebreid met 500 panden, bijna een verdubbeling van het bestaande aantal. De woningbezetting daalt van 6,2 in 1859 tot 4,5 personen per woning in 1899. In de dertig jaar erna worden er 238 huizen bijgebouwd. De woningbezetting is in 1930 gedaald tot 3,9. Door de geringe toename van het aantal woningen tussen 1930-1947 (slechts 50) is de woningbezetting in 1947 iets gestegen tot 4 personen per woning.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

Ten Boer

Het dorp Ten Boer ligt in het midden van de gemeente aan het Damsterdiep en is het hoofddorp. Van oorsprong is Ten Boer een rechthoekig wierdedorp op een kwelderwal. Omstreeks 1300 wordt bij de Nederlands Hervormde kerk uit de dertiende eeuw op de wierde een nonnenklooster van de Benedictijner orde gevestigd. Dit klooster wordt aan het eind van de dertiende eeuw ingelijfd bij het klooster van Thesinge en in 1485 opgeheven.

De hoofdstructuur van het dorp wordt gekenmerkt door twee evenwijdig aan elkaar lopende wegen, nl. de Stadsweg en de Trekweg langs het Damsterdiep. Oorspronkelijk concentreerde de bebouwing zich op de rechthoekige wierde aan de Stadsweg, maar na het graven van het Damsterdiep komt er ook bebouwing aan het water. Hierdoor bestaat Ten Boer voor 1850 uit twee gescheiden dorpsdelen. Vanaf het Damsterdiep loopt een kanaaltje naar de bebouwing aan de Stadsweg. Met de toename van de scheepvaart in het Damsterdiep komt er steeds meer bebouwing aan het water en groeien de beide dorpsdelen aan elkaar.

Zoals uit de kaartjes valt af te lezen is Ten Boer na 1940 sterk gegroeid. Was vroeger de scheepvaart in het Damsterdiep een belangrijke factor voor de ontwikkeling van het dorp, in de na-oorlogse periode is het forensisme (nabijheid van Groningen) van grote betekenis voor de groei van Ten Boer.

1850-1900

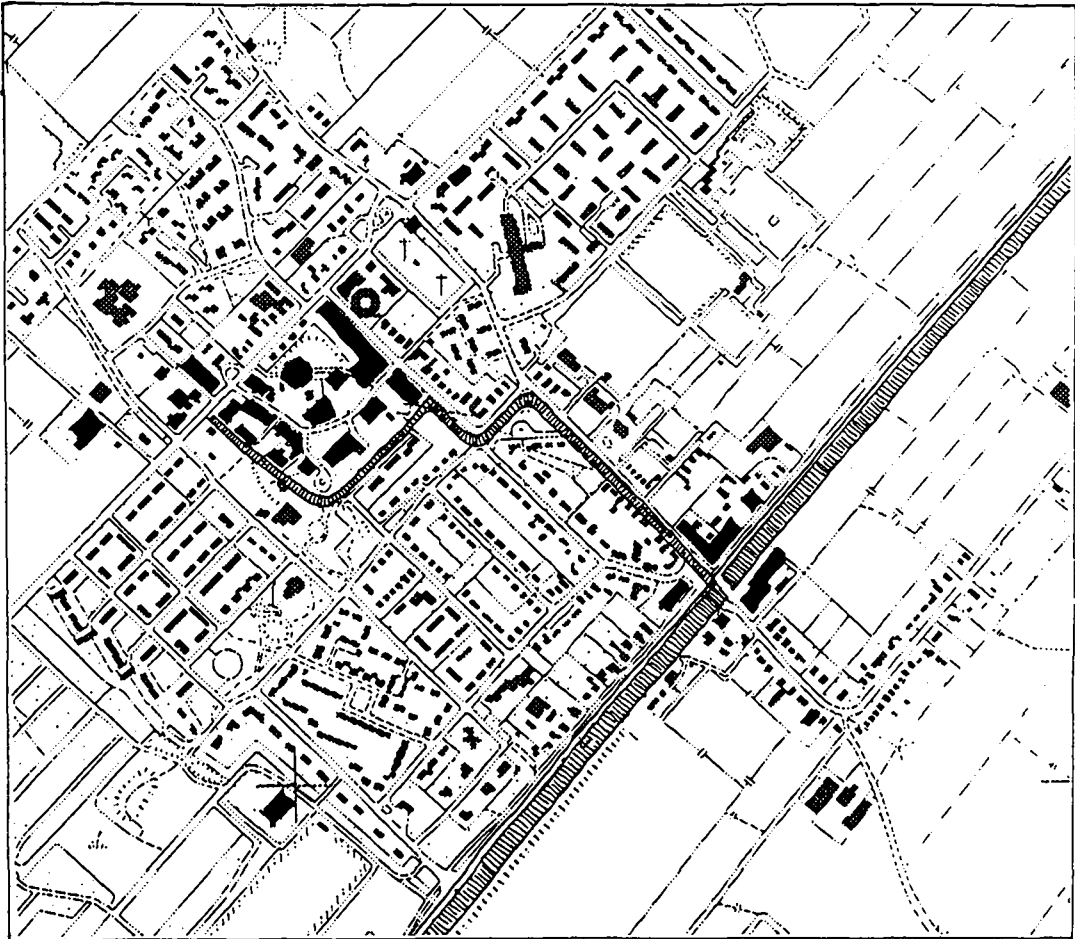
Tussen 1850-1900 vindt er uitbreiding op en aan de randen van de wierde plaats, waarbij de rechthoekige vorm duidelijk bewaard blijft. Langs het Damsterdiep en langs het kanaaltje tussen het Damsterdiep en de Stadsweg vindt lintbebouwing plaats.

Naast woningen komen er ook verschillende voorzieningen in het dorp bij, zoals winkels, scholen en een begraafplaats. Het kerkelijk leven doet van zich spreken door de bouw van een gereformeerde kerk in 1896. De aanwezigheid van het Damsterdiep leidt tot bedrijvigheid in de vorm van een kalkoven (inmiddels afgebroken).

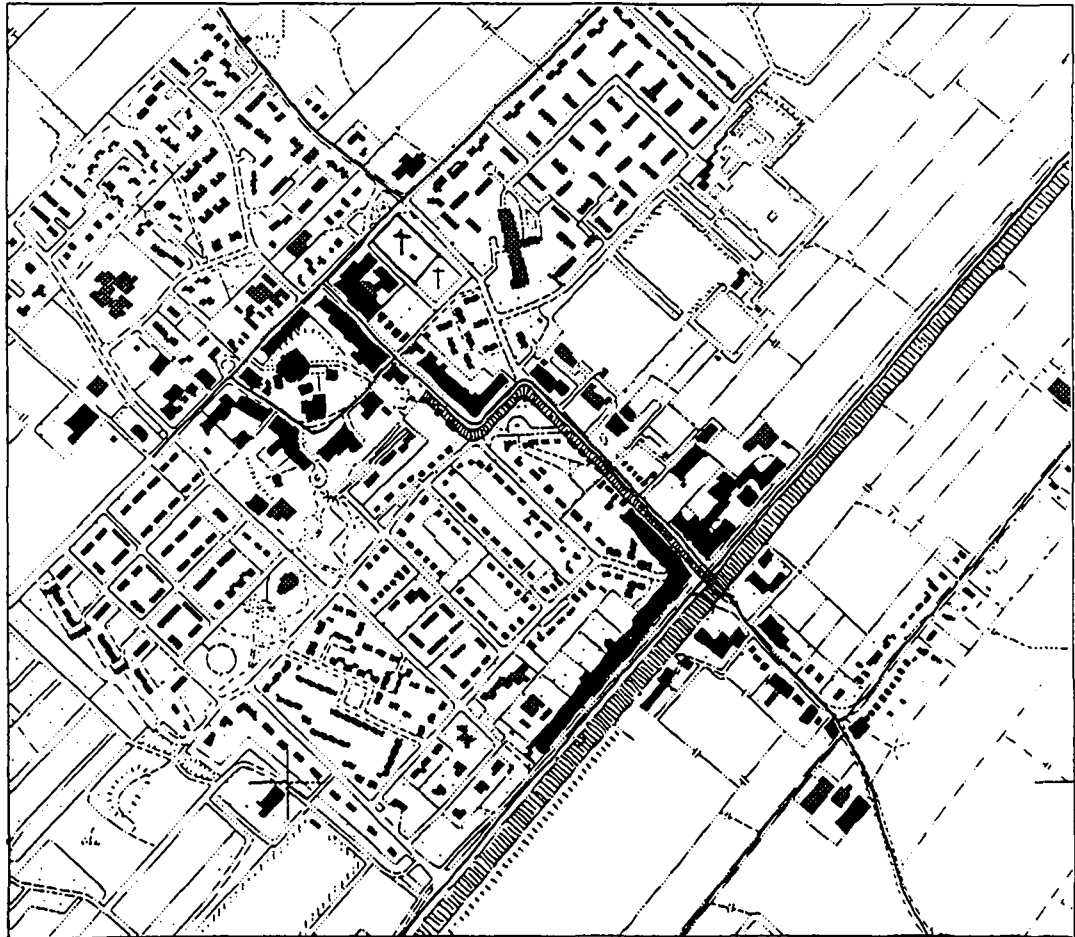
1900-1940

In deze periode groeien de dorpsdelen via één straat (de Gaykingastraat) naar elkaar toe en vindt er lintbebouwing plaats aan de Stadsweg. Aan de overkant van het Damsterdiep komt lintbebouwing aan de Boltweg en de Bouwerschapsweg.

±1850

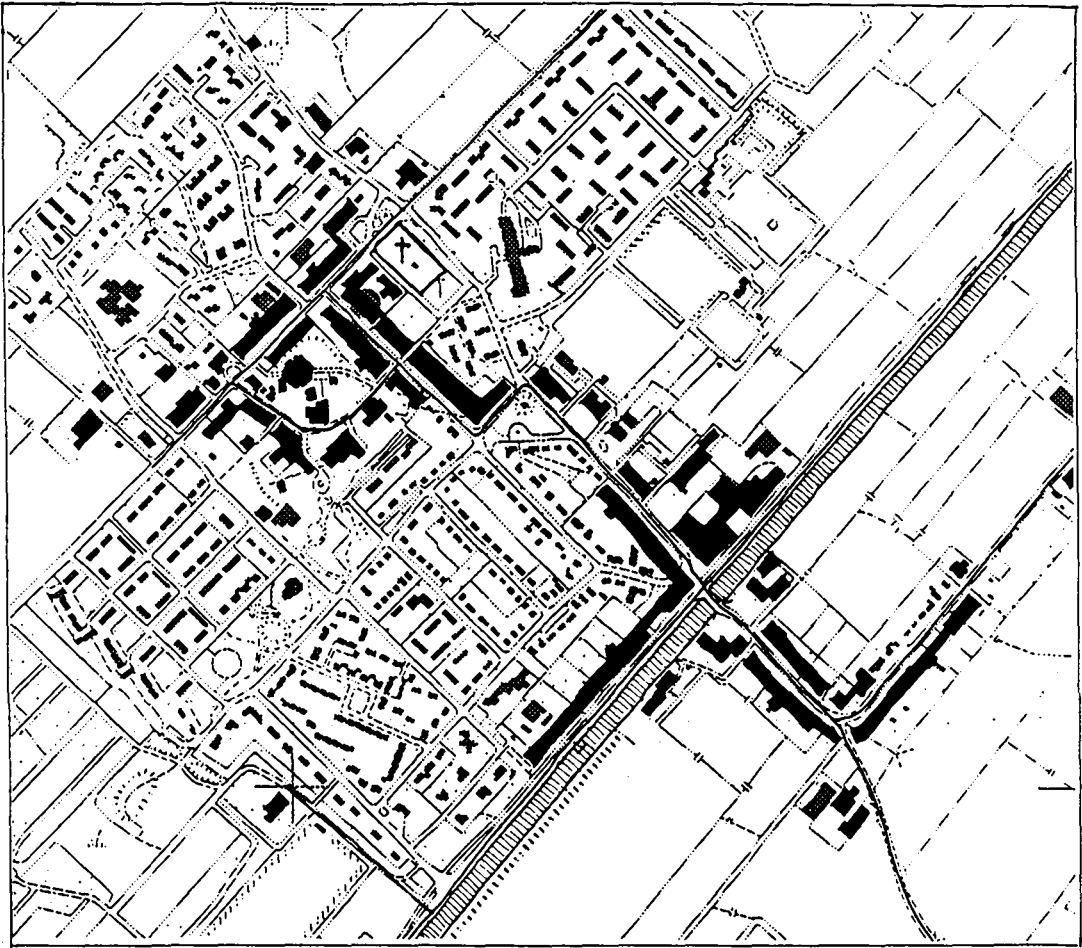

±1900

TEN BOER

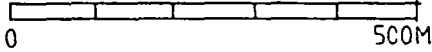
0 50M

±1940

TEN BOER

De Boltweg wordt aan weerszijden bebouwd met woningen die variëren in bouwperiode van de jaren tien tot dertig. Het grootste deel van de bebouwing bestaat uit eenvoudige vrijstaande dertiger-jaren-burgerwoningen. De Bouwerschapsweg wordt eerst maar aan één kant bebouwd. Hier wordt o.a. een rij bijna identieke arbeiderswoningen neergezet. Verder komen er verschillende typen eenvoudige woningen te staan, voornamelijk gebouwd in de jaren twintig. De woningen aan de Bouwerschapsweg bevinden zich alle op dezelfde rooilijn.

Het kanaaltje naar de Stadsweg wordt omstreeks 1930 gedempt en op deze plaats komen aan weerszijden van de straat dertiger-jaren-burgerwoningen te staan, die door hun variatie in materiaalgebruik en detaillering een afwisselend beeld vormen. De woningen hebben alle een kleine voortuin en liggen op dezelfde rooilijn. Verderop in de straat ligt een ruim opgezette (artsen)woning (1905) met koetshuis. Het huis heeft fraaie decoratieve elementen en wordt omgeven door een grote tuin met vijver.

De Stadsweg biedt een afwisselend bebouwingsbeeld in deze periode. Er staan zowel grote, meer luxe woningen als eenvoudige burgerwoningen en arbeiderswoningen. Hiertussenin staan voorzieningen als scholen en een gemeentehuis. Het gemeentehuis stamt uit circa 1910 en is gebouwd naar een ontwerp van de gemeentearchitect S. Blokzijl (nu in gebruik als woonhuis). Van de twee scholen aan deze weg is de oudste uit 1890, gebouwd voor de Christelijk Afgescheiden Gemeente. In deze school is tegenwoordig een doe-het-zelf markt gevestigd. De andere school stamt uit de jaren dertig.

Garmerwolde

Het dorp Garmerwolde ligt in het zuiden van de gemeente aan het Damsterdiep. Het is circa 1200 na Christus ontstaan op een oeverwal. Ten noordoosten van Garmerwolde, aan de Grasdijkweg, heeft de borg Gelmersma gestaan; op deze plaats staat nu de boerderij Valksburg. De wegenstructuur van het dorp bestaat uit twee haaks op elkaar staande straten, waarvan de ene langs het Damsterdiep loopt en de andere richting Thesinge. Van oorsprong vormde deze weg (de Dorpsweg) een doorgaande verbinding in zuidwestelijke richting.

Voor 1850

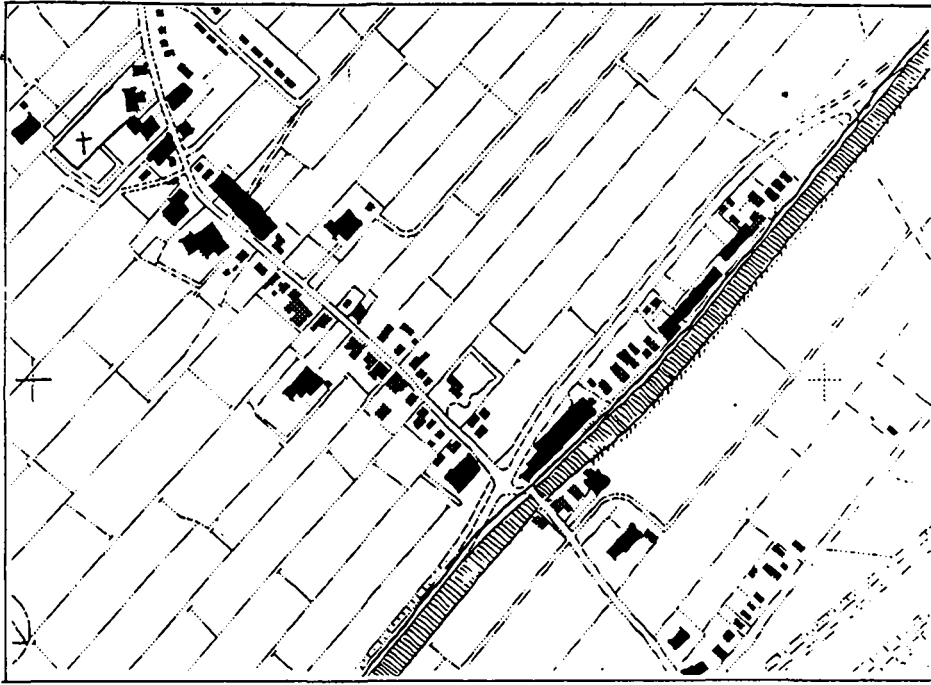
Voor 1850 bestaat de bebouwing uit een aantal boerderijen, gelegen aan de Dorpsweg. Opvallend is dat deze boerderijen aan de weg liggen in plaats van "vrij in het veld". De aanwezigheid van het Damsterdiep heeft geleid tot de bouw van een rijtje woningen aan dit water. Verder bevinden zich in het dorp nog een dertiende-eeuwse kerk met losstaande toren en een school.

1850-1940

Tussen 1850 en 1900 treedt er verdichting aan de Dorpsweg op en worden er onder invloed van de toenemende scheepvaart, woningen aan het Damsterdiep bijgebouwd. Tussen 1870-1876 wordt het Eemskanaal gegraven en komt er in het verlengde van de Dorpsweg een brug over dit kanaal. Hierdoor behoudt Garmerwolde een doorgaandeweg-verbinding in zuidwestelijke richting. Aan de weg tussen het Damsterdiep en het Eemskanaal worden enkele boerderijen gebouwd.

Aan de Dorpsweg komen woningen, winkels en boerderijen. De Nederlands Hervormde kerk krijgt rond de eeuwwisseling een pastorie met neo-renaissancistische elementen.

De aanwezigheid van het Damsterdiep en de daarbij behorende vervoersmogelijkheden leidt in 1876 tot de bouw van een, uit drie ovens bestaande, kalkfabriek ten noorden van Garmerwolde richting Ten Boer. Deze kalkfabriek heeft de produktie in 1976 gestaakt, nadat het Damsterdiep voor de grote scheepvaart ongeschikt was geworden en het transport via het verder gelegen Eemskanaal te duur bleek. Momenteel wordt de fabriek tot woning verbouwd.

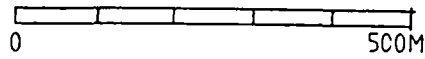
±1850

±1940

GARMERWOLDE

Tussen 1900 en 1940 vindt er verdere verdichting aan de Dorpsweg en langs het Damsterdiep plaats. Nabij de brug over het Eemskanaal wordt aan de grasdijkweg een rijtje eenvoudige woningen gebouwd, waaronder vier bijna identieke. Na de verbreding van het Eemskanaal is de brug komen te vervallen en is het rijtje woningen in een uithoek komen te liggen.

Aan de Dorpsstraat wordt het aantal voorzieningen uitgebreid met o.a. winkels en een bank. In 1906 komt er een zuivelfabriek met kaasmakerij, die echter geen lang leven is beschoren. In 1919 moet hij zijn deuren al weer sluiten. De fabriek is nu in gebruik als woning.

Lellens

Het dorp Lellens ligt in het noorden van de gemeente aan het Lellenster Maar. Van oorsprong is Lellens een rechthoekig wierdedorp op een oeverwal van de Fivel. Over de ouderdom van de wierde zijn geen gegevens bekend. De structuur van het dorp bestaat uit een rechthoekig assenkruis, gevormd door de doorgaande weg, de laan naar de op de rand van de wierde gelegen kerk en de oprijlaan naar de voormalige borg Huis te Lellens. Deze borg, waarvan de datering onbekend is, lag ten westen van de wierde en is aan het eind van de negentiende eeuw afgebroken.

"De nederzettingsstructuur levert in samenhang met het bebouwingspatroon en de beplanting langs de oprijlaan en de kerklaan, alsmede door de kenmerkende vrije ligging van de wierde in het open land, een beeld op van zodanige historisch-ruimtelijke waarde dat de aanwijzing van Lellens als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is". (Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Lellens als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, februari 1988).

Voor 1850

Voor 1850 bestaat Lellens uit enkele boerderijen, een tiental woonhuizen, een Nederlands Hervormde kerk, een school (in 1968 afgebroken) en de borg. Het rechthoekige borgterrein is omgracht en daarbinnen bevinden zich enkele tuinen, het schathuis en het door een afzonderlijke gracht omgeven borghuis.

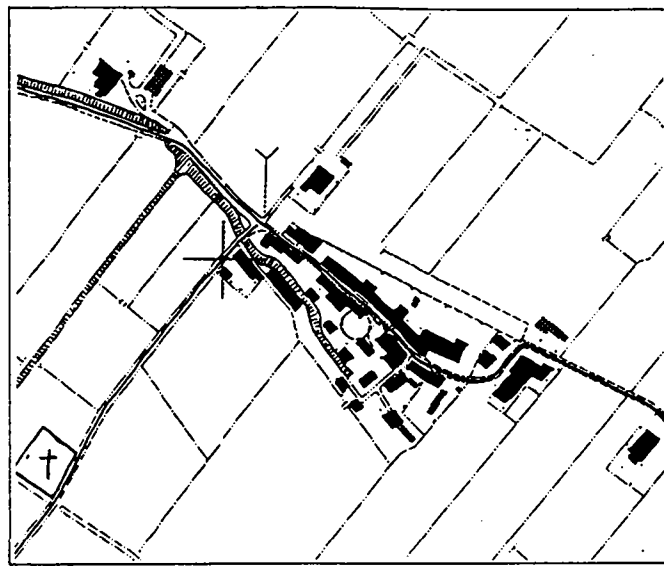
De woonhuizen bevinden zich aan weerszijden van de weg op het oostelijk deel van de wierde. De kerk en twee boerderijen staan op het, verder onbebouwde, westelijke deel van de wierde. In tegenstelling tot de meeste andere wierdedorpen staat de kerk dus niet centraal op de wierde. Reden hiervoor is dat de kerk pas in 1667 is gebouwd en de centrale plek op de wierde al was ingenomen door het kruispunt van de oprijlaan en de doorgaande weg.

1850-1940

Tussen 1850 en 1940 komen er enkele woningen en een boerderij bij. In 1852 wordt er een armenhuis gebouwd, dat bestaat uit vier woningen in één blok. Tegenwoordig is dit armenhuis verbouwd tot dubbele woning. Ervoor bevindt zich nog een originele waterput. In 1868 krijgt de hervormde kerk een pastorie. In 1897 wordt het Huis te Lellens gesloopt, waarbij de oprijlaan en het schathuis gespaard worden. Het borgterrein wordt afgegraven en beide borggrachten worden gedempt. Het schathuis wordt in gebruik genomen als boerderij.

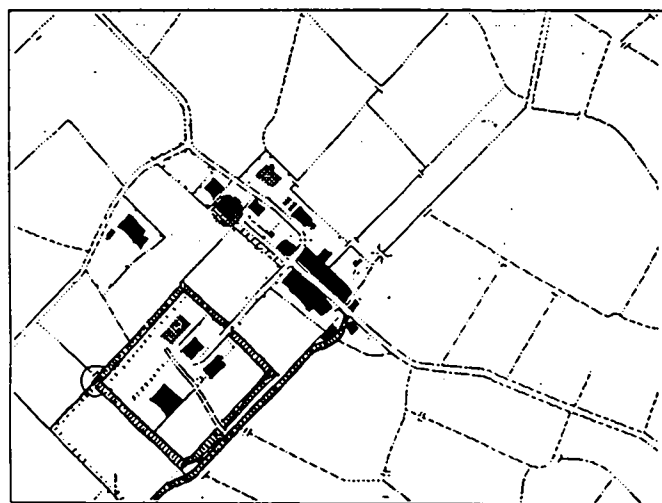
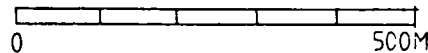
±1850

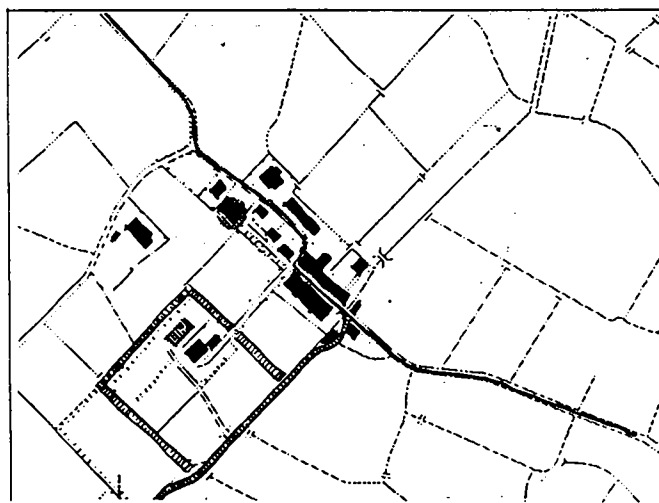
±1940

SINT ANNEN

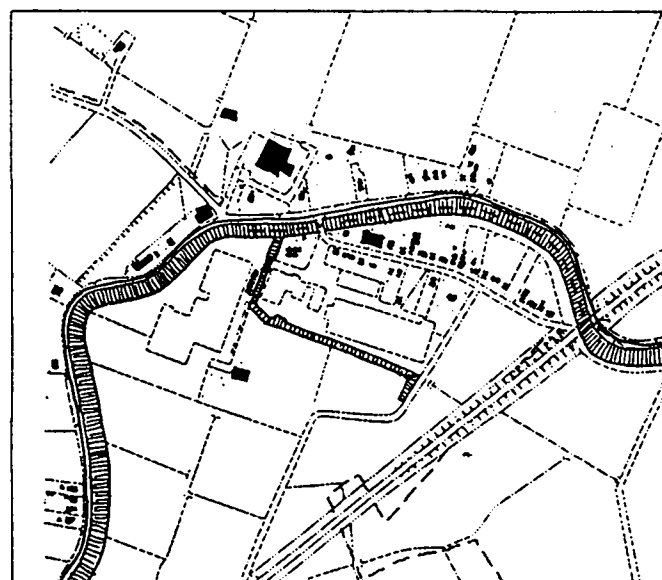
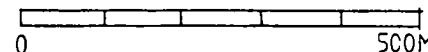
±1850

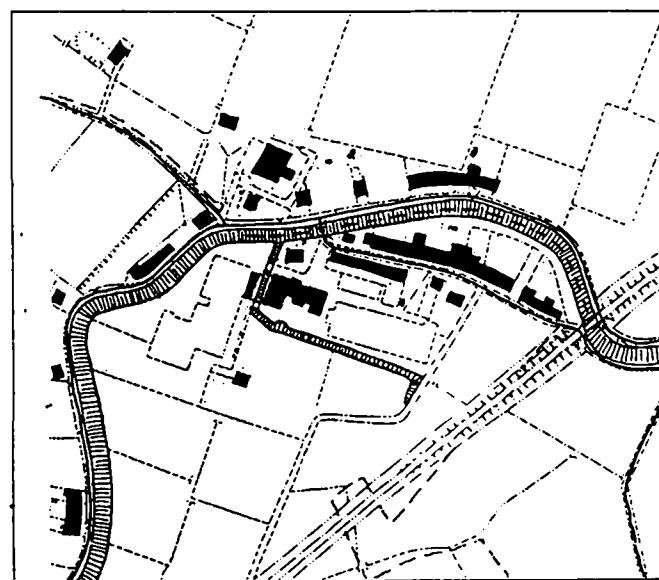
±1940

LELENS

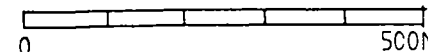
±1850

±1940

WINNEWEER

Sint Annen (

Het dorp Sint Annen ligt in het noordwesten van de gemeente. Vroeger lag het dorp aan een aftakking van het Kardingermaar. Deze aftakking heeft tot in het dorp doorgelopen, maar is na 1940 gedempt. De structuur van het dorp wordt van oorsprong gevormd door de doorgaande weg van Ten Boer naar Bedum en het, parallel aan de weg lopende, water. De bebouwing concentreert zich eerst aan weerszijden van de weg, maar later komen er ook, evenwijdig aan de bestaande bebouwing, woningen aan het water.

Het dorp dankt zijn naam aan het nonnenklooster Sint Anna van de Cisterciënzer orde, dat in 1345 door monniken van de abdij van Aduard wordt gesticht. Wanneer dit klooster is verdwenen is niet bekend.

Voor 1850

Voor 1850 bestaat het dorp uit enkele woningen en boerderijen. De bebouwing bevindt zich voornamelijk aan weerszijden van de weg. Er staan twee molens in het dorp: voor de verwerking van landbouwprodukten een korenmolen uit 1818 (nu afgeknut en verbouwd tot dorpshuis) en voor het regelen van de waterstand een watermolen.

1850-1940

Tussen 1850 en 1940 komen er circa 25 woningen bij, waarvan de meeste voor 1900 worden gebouwd. Deze woningen komen zowel aan het water als aan de weg te staan en zijn in het algemeen eenvoudig van aard. Ten zuidwesten van het dorp wordt een begraafplaats aangelegd. Verder wordt er in deze periode nog een school, die opvalt door zijn dakruiter midden op het dak, met onderwijzerswoning gebouwd. De school heeft nu haar oorspronkelijke functie verloren. In 1880 wordt de watermolen afgebroken en vervangen door een gemaal, dat op zijn beurt in de jaren zeventig wordt gesloopt.

Ten Post

Het dorp Ten Post ligt in het noordwesten van de gemeente aan het Damsterdiep en de Tenposter Ee. In de omgeving van Ten Post hebben drie borgen gestaan, waarvan twee tussen Ten Post en Wittewierum: Oldenhuis, bekend vanaf de dertiende eeuw en gesloopt in 1715, en Tuwinga, bekend vanaf de vijftiende eeuw en gesloopt in 1789. Op de plaats van de schathuizen van de borg Oldenhuis staat nu een boerderij met dezelfde naam. De derde borg bij Ten Post was Tamminga, ten noordoosten van het dorp, bekend vanaf 1447 en gesloopt in 1765. De hoofdstructuur van het dorp wordt gevormd door twee evenwijdig aan elkaar lopende wegen, nl. de weg langs het Damsterdiep en de Stadsweg.

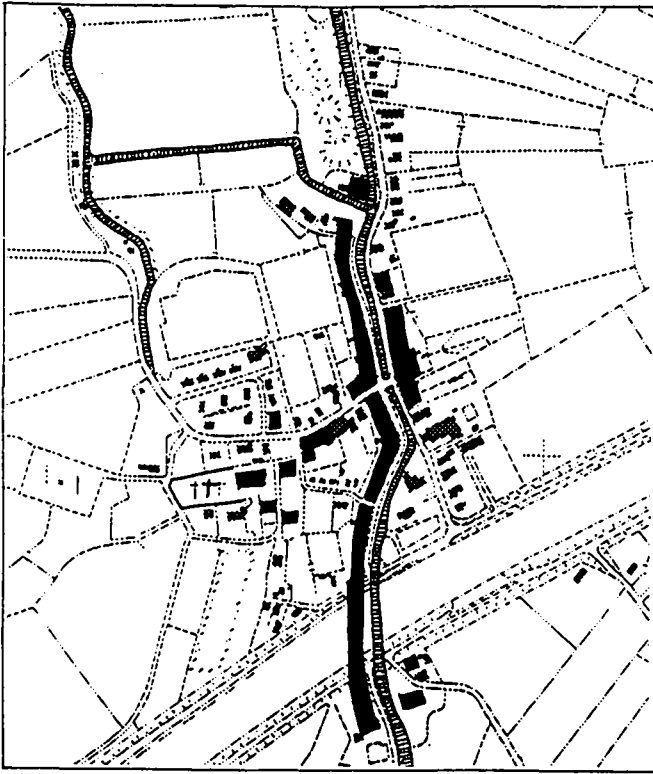
Voor 1850 bestaat Ten Post uit twee dorpsdelen. Het ene deel was ontstaan aan de, vroeger belangrijke, Stadsweg en het andere deel ontstond na de aanleg van het Damsterdiep. Met de toename van de scheepvaart komt er steeds meer bebouwing aan het water en groeien de beide dorpsdelen naar elkaar toe. Ten Post is in zijn ontwikkeling vergelijkbaar met Ten Boer, maar in tegenstelling tot deze laatste plaats heeft Ten Post zich in de naoorlogse periode niet zo sterk uitgebreid.

1850-1940

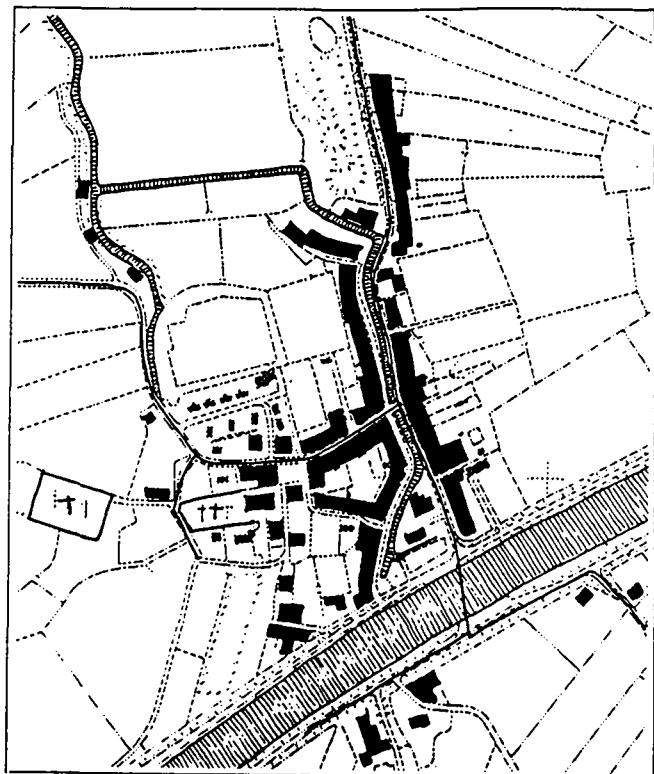
Tussen 1850 en 1900 vindt er uitbreiding plaats in de vorm van lintbebouwing langs het water en aan de Stadsweg. Naast woningen komen er ook enkele voorzieningen in het dorp, zoals een kerk aan de Rijksweg en verschillende winkels. Ten noorden van het dorp wordt een steenfabriek gebouwd (inmiddels verdwenen).

Van 1900 tot 1940 vindt er verdere lintbebouwing plaats. Aan de Rijksweg wordt de voornamelijk eenvoudige woonbebouwing afgewisseld door af en toe een winkel of bedrijfje. Bij de kerk uit 1870 wordt in 1935 een schooltje gebouwd. Ook aan de Eestumerweg staat een school. Deze stamt tezamen met de ernaast gelegen onderwijzerswoning uit 1907. De school is nog in vrij gave staat met zijn karakteristieke schoolpleintje aan de voorzijde. De rest van de Eestumerweg bestaat voor het grootste deel uit burgerwoningen.

Na 1940 wordt het dorp in tweeën gedeeld door de aanleg van de Rijksstraatweg Groningen-Delfzijl.

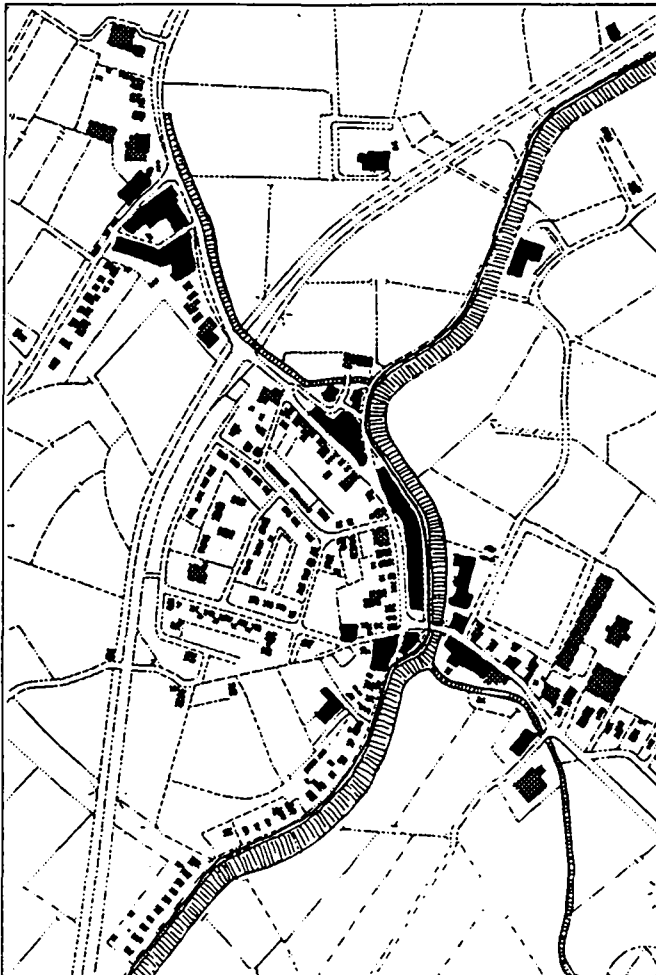
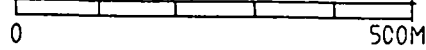
±1850

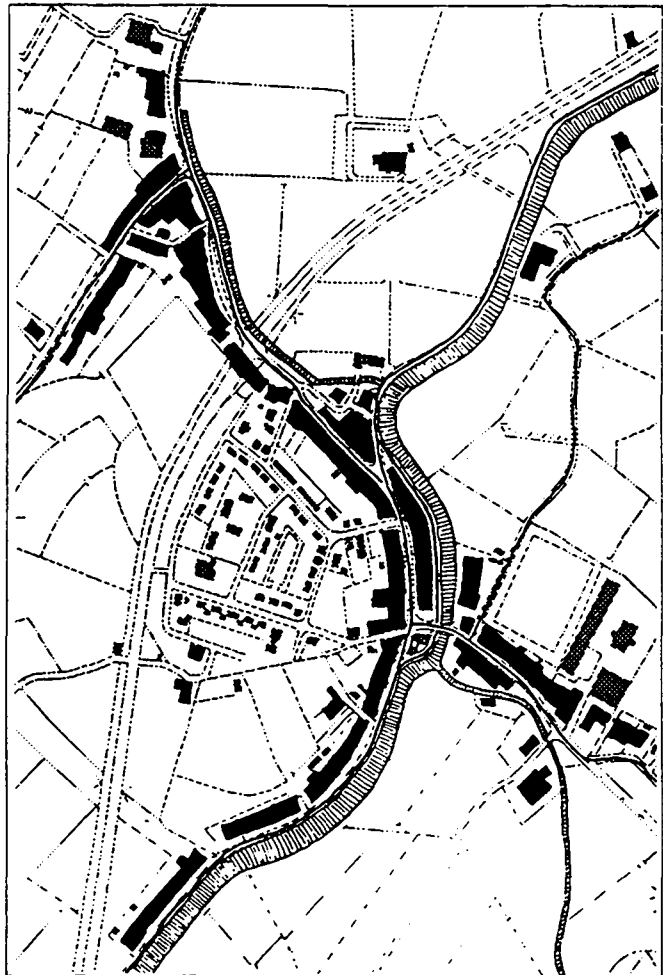
±1940

WOLTERSUM

±1850

±1940

TEN POST

Thesinge

Het dorp Thesinge ligt in het westen van de gemeente aan het Thesinger Maar en is van oorsprong een wierdedorp. In ca. 1180 wordt in Thesinge het nonnenklooster Germania van de Benedictijner orde gesticht. In de zeventiende eeuw worden de abdijgebouwen gesloopt, in 1786 gevolgd door het grootste deel van de abdijkerk. Nabij het dorp heeft een borg gestaan (de Tackenborg) die in het midden van de zeventiende eeuw is afgebroken.

Thesinge wordt in het streekplan van de provincie Groningen aangemerkt als beschermenswaardig dorpsgezicht vanwege het feit dat het gaat om een "bijna geheel gaaf dorp, waarvan gawe randen grenzen aan het landelijk gebied" (1e aanvulling op het streekplan, 1978).

Voor 1850

Voor 1850 bestaat Thesinge uit een dichtbebouwde kern met een bijna vierkante grondvorm. Deze kern ligt op de wierde tegen het water aan. De bebouwing is eenvoudig van aard en bevindt zich direct aan de weg. Het dorp heeft een school en een kerk.

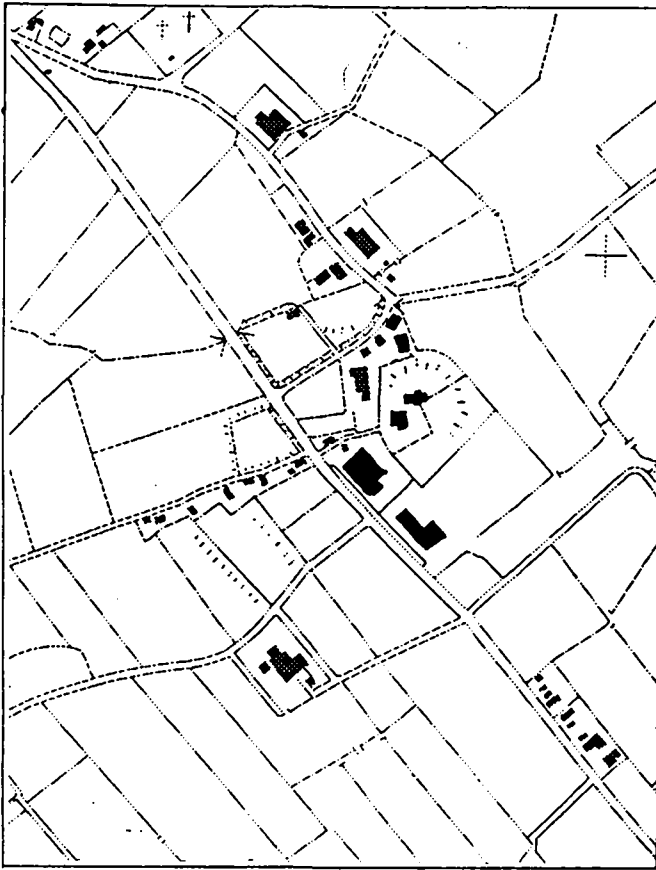
1850-1940

Tussen 1850 en 1940 vinden er in feite twee ontwikkelingen plaats. Enerzijds ontstaat er verdichting in de oorspronkelijke dorpskern, anderzijds treedt er langs de doorgaande wegen (de Molenweg, de Kerkstraat en de G.N. Schutterlaan) lintbebouwing op.

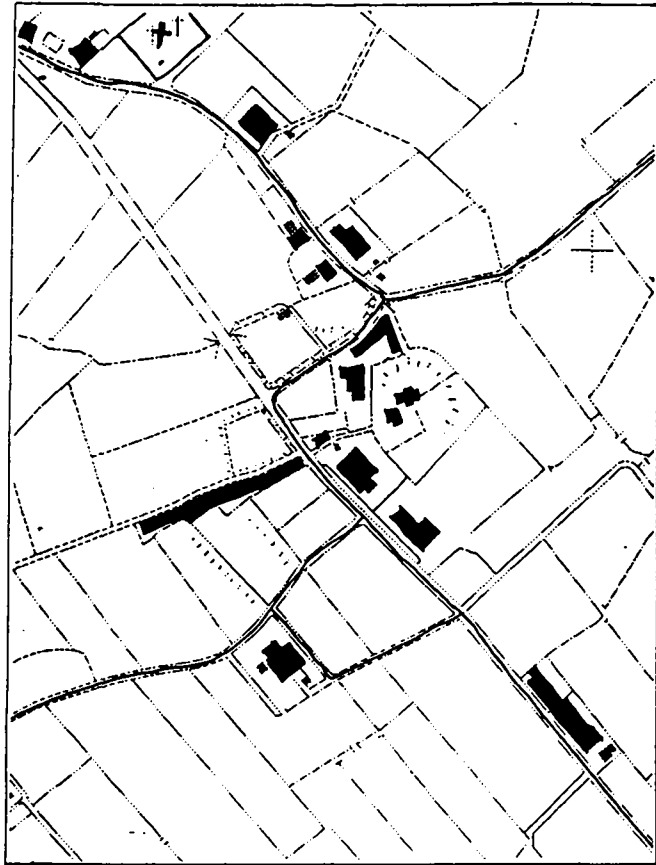
Aan de Molenweg komen tot 1900 enkele vrijstaande arbeiderswoningen, een enkele boerderij, een korenmolen en een begraafplaats. In de jaren daarna worden er nog enkele burgerwoningen en aan het eind van de straat een rijtje arbeiderswoningen, type krimpje, neergezet.

De Kerkstraat wordt in deze periode verrijkt met een fraai complex. Rond 1880 wordt er een gereformeerde kerk met pastorie en een school met meesterswoning gebouwd. De school is inmiddels verbouwd en heeft waarschijnlijk een andere bestemming gekregen toen in 1921 aan de overzijde van de straat een nieuwe school is gebouwd. De rest van de bebouwing aan de Kerkstraat bestaat voor het grootste deel uit boerderijen van voor 1900.

Langs de G.N. Schutterlaan wordt in de jaren twintig en dertig de bestaande bebouwing aangevuld met een opvallend rijtje woningen. Deze bebouwing ligt aan de noordzijde van de straat op ruime kavels aan een sloot. De eenvoudige burgerwoningen hebben een zelfde hoofdpzet maar variëren in detaillering. Juist door de zorgvuldige toepassing van verschillende details krijgen deze woningen een bijzonder accent.

±1850

±1940

WITTEWIERUM

0 500M

±1850

±1940

THESINGE

0 500M

Winneweer

Het dorp Winneweer ligt in het uiterste noorden van de gemeente Ten Boer aan weerszijden van het Damsterdiep. De grens met de gemeente Loppersum loopt door het Damsterdiep, waardoor woningen in het dorpsgedeelte ten noorden van het water onder deze buurgemeente vallen. Voor 1850 is er nog nauwelijks sprake van een dorp. Er staan slechts enkele huizen en boerderijen. Het dorp komt pas na 1850 tot ontwikkeling door de komst van een houtfabriek en een steenfabriek.

Op 22 mei 1858 koopt Derk Nanninga de stoomzaag- en korenmolen die zes jaar eerder in Winneweer was gebouwd, en sticht de "Houthandel Nanninga". De molen wordt aan het eind van de negentiende eeuw afgebroken. De hout-handel breidt zich gestaag uit, waardoor een complex ontstaat dat bestaat uit diverse gebouwen en loodsen uit verschillende perioden. De originele schoorsteenpijp is nog aanwezig. Het bedrijf is in februari 1981 failliet gegaan.

De eigenaren van de fabriek hebben in Winneweer enkele huizen laten bouwen. Dit zijn de grootste woningen in een verder vrij eenvoudig bebouwd dorp. De eerste wordt rond 1885 op een ruime kavel aan het Damsterdiep bij de fabriek gebouwd. Aan het begin van de twintigste eeuw komen er nog twee bij, een grote villa en een twee-onder-een-kap woning, beide gelegen aan de Stadsweg.

De tweede belangrijke fabriek is de, in 1902 opgerichte stoom-, steen- en buizenfabriek "De Onderneming". Deze fabriek is in 1980 gesloten en nu o.a. in gebruik als rommelmarkt en slachthuis.

Een derde bedrijf in Winneweer, dat echter van veel minder belang voor de ontwikkeling van het dorp is geweest, is een stoomzuivelfabriek. Deze fabriek heeft van 1901 tot 1920 dienst gedaan. Daarna is het pand in gebruik geweest als garage- en autoverhuurbedrijf annex rijwiel- en fouragehandel, en varkensmesterij. Nu zijn er drie wooneenheden van gemaakt.

De bedrijvigheid in het dorp en de daarmee gepaard gaande werkgelegenheid zorgde tussen 1850-1940 voor een uitbreiding van circa 35 woningen, die voornamelijk in een lint langs de weg komen te staan. Deze panden zijn overwegend eenvoudig van aard, hier en daar afgewisseld door enkele luxere woningen uit de dertiger jaren.

Wittewierum

Het dorp Wittewierum ligt in het noordoosten van de gemeente op een kruispunt van doorgaande wegen. Het dorp dankt zijn ontstaan aan het monnikenklooster Bloemhof van de Premonstratenzer orde, dat in 1213 wordt gesticht. Dit klooster gaat in 1566 tijdens de tachtigjarige oorlog in vlammen op. Recentelijk is een zoetwaterput gevonden, die naar wordt aangenomen, dateert uit de periode van het klooster.

Voor 1850 is er nog nauwelijks sprake van een dorp. Er staan slechts een paar huizen en een kerk. Ook in de periode na 1850 komt het dorp niet tot ontwikkeling. Eén van de redenen hiervan is wellicht het ontbreken van belangrijke water- en wegverbindingen.

1850-1940

Tussen 1850 en 1940 komen er enige eenvoudige woningen en enkele boerderijen bij. De panden worden deels aan de doorgaande weg richting Eemskanaal gebouwd en deels aan een voetpad naar een boerderij. De oude kerk wordt in 1863 wegens verval gesloopt en er komt in de jaren 1863-'65 een nieuwe Nederlands Hervormde kerk voor in de plaats. De toren van deze kerk is er in de Tweede Wereldoorlog van afgeraakt. Tegenwoordig bevindt de kerk zich in een slechte staat; vele ramen zijn dichtgetimmerd. Wel is onlangs het dak vernieuwd, waardoor het negentiende eeuwse interieur beter dan voorheen kan worden bewaard. De wierde waarop de kerk ligt, is waarschijnlijk sinds de achttiende eeuw als begraafplaats in gebruik. Bij de kerk staat een pastorie. Dit pand is een witgepleisterd blokhuis met afgeplat schilddak en heeft er waarschijnlijk al voor 1850 gestaan, maar is na 1850 verbouwd.

Woltersum

Het dorp Woltersum ligt in het oosten van de gemeente aan het Lustige Maar en het Eemskanaal. Oorspronkelijk bevond zich in het dorp ook nog de Woltersummer Ee, maar dit water is door de aanleg van het Eemskanaal afgedamd (zie hoofdstuk 4.2). Woltersum is van oorsprong een radiaal wierdedorp, dat is ontstaan op een oeverwal tussen 600-1000 na Christus. Later heeft het dorp zich vooral langs het water ontwikkeld. De structuur van het dorp wordt gevormd door bebouwing aan weerszijden van het water. De wierde met daarop de oude kerk staat via de Hoofdweg in verbinding met de weg langs het water.

Voor 1850

Voor 1850 bestaat het dorp voornamelijk uit lineaire bebouwing langs het water. Verder komen er verspreid nog enkele woningen voor. Het dorp heeft een school en een gasthuis (gebouwd in 1708, gesloopt omstreeks 1960).

1850-1940

Tussen 1850 en 1940 treedt er verdichting langs het water op, aan de K. de Boerweg en de Kollerijweg. Daarnaast vindt verdichting plaats aan de Hoofdstraat.

De bebouwing aan de K. de Boerweg wordt dicht op elkaar vrijwel direct aan de verharding geplaatst. De woningen zijn eenvoudig van aard. Eén ervan valt op door zijn driekantige uitbouw met gestucte hoekpilasters. Van dit type staan er nog twee in het dorp. Oorspronkelijk hebben er vijf van dit type woningen in Woltersum gestaan. Ze werden gebouwd door de dorpstimmerman.

De panden aan de andere zijde van het water, met uitzondering die bij de brug, liggen op ruimere kavels. De bebouwing varieert van arbeiderswoningen en eenvoudige burgerwoningen tot bedrijfspanden. Een bijzonder element vormt de houtzaag-, koren- en pelmolen uit 1867. De molen ligt er na restauratie in 1979 nog erg gaaf bij.

Aan de Hoofdweg zijn vooral de winkels en de horeca gevestigd. In de jaren twintig en dertig vindt voor een deel vervanging van bestaande bebouwing plaats. Er komen hoofdzakelijk eenvoudige burgerwoningen bij. Aan het eind van de Hoofdstraat wordt aan het eind van de 19de eeuw een begraafplaats aangelegd, die in de jaren twintig wordt uitgebreid.

Door de aanleg van het Eemskanaal tussen 1870-1876 wordt de zuidelijke hoek van het dorp van de rest afgesneden. Wel wordt er over het Eemskanaal een brug gebouwd, waardoor er een doorgaande wegverbinding blijft. Bij de verbreding van het Eemskanaal is deze brug verdwenen, waardoor het dorp nu meer geïsoleerd is komen te liggen. Na verbreding van het kanaal is ook de in 1896 opgerichte stoomzuivelfabriek gesloopt.

5.3 Verspreide bebouwing

Verspreide bebouwing komt voor in de vorm van de gehuchten Achter-Thesinge, Bouwerschap, Bovenrijge, Hemert en Lutjewolde en in de vorm van verspreid liggende boerderijen en (arbeiders)woningen. Hierbij kan worden opgemerkt dat de meeste boerderijen aan een doorgaande weg liggen in plaats van "vrij in het veld".

Achter-Thesinge en Bovenrijge worden in het streekplan van de provincie Groningen aangemerkt als beschermenswaardig dorpsgezicht vanwege het feit dat het hier gaat om "duidelijke exponenten van een historisch/maatschappelijk proces, die nog gaaf bewaard zijn gebleven" (1e aanvulling op het streekplan, 1978).

Voor 1850 komen er verspreid circa vijftig boerderijen in de gemeente Ten Boer voor. Een vijfde deel hiervan bevindt zich aan de weg van Garmerwolde naar Thesinge. Er staan circa dertig molens in de gemeente, waarvan tien aan het water Het Geweide en zeven aan het Damsterdiep. De meeste molens zijn in de loop der tijd verdwenen.

Van 1850-1900 treedt er ongeveer een verdubbeling van het aantal boerderijen op. Met name aan de weg van Ten Boer naar Sint Annen en in het gehucht Achter Thesinge worden verscheidene boerderijen gebouwd. Ook komen er in deze periode nog circa vijf molens bij en wordt ten noorden van Garmerwolde aan het Damsterdiep een rijtje huizen gebouwd (Zevenhuizen).

Van 1900-1940 verandert er in het buitengebied maar weinig. Hier en daar komen er nog enkele woningen en boerderijen bij.

6 Inventarisatie stedenbouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedenbouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedenbouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.

De inventarisatie bestaat uit een stedenbouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedenbouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedenbouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedenbouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedenbouwkundige typologie kent een hoofddeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden

1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)

1.2 stedelijke villagegebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden

2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)

2.2 tuinvijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)

2.3 villagegebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie

3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)

3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:

-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)

-bestaande kern voor 1850

-gereconstrueerd gebied

-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Ten Boer is een stedenbouwkundige typologie achterwege gelaten omdat hier geen sprake is van een vermeldenswaardige uitbreiding. De verdichting in de dorpen heeft voornamelijk plaatsgevonden langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of de bebouwing heeft zich uitgebreid langs bestaande (doorgaande) wegen.

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze 'breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

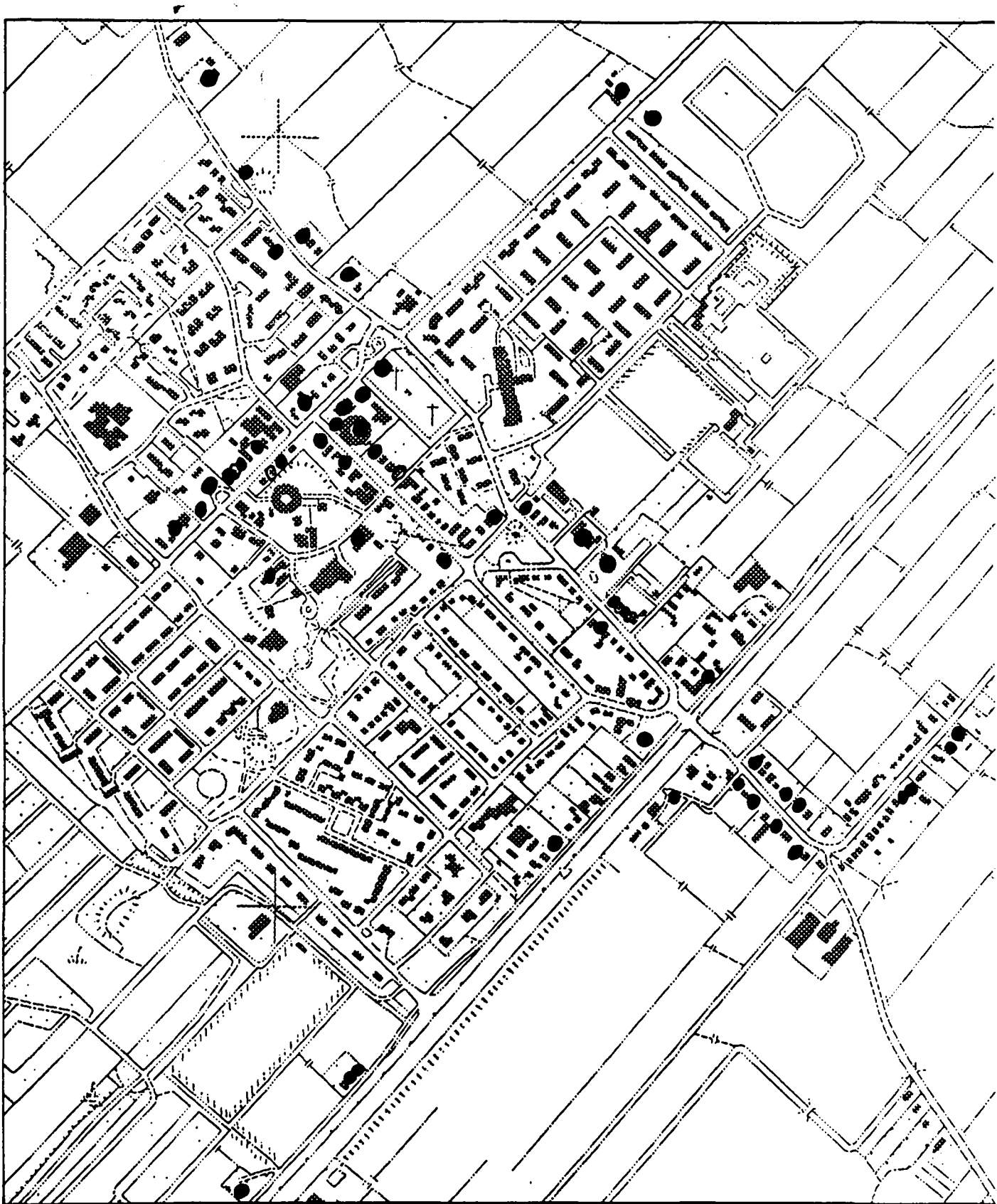
1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten. Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze **gaaf** moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

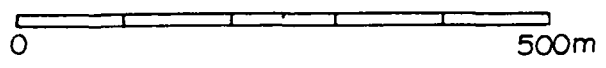
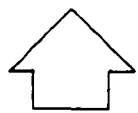
Op de volgende pagina staat een kaart waarop alle in deze gemeente geïnventariseerde objecten met een stip zijn aangegeven.

De resultaten van de objectinventarisatie zijn verzameld in een aparte bijlage (Inventarisatie van de Bouwkunst), waarin zijn opgenomen een volledige uitdraai van de inventarisatieformulieren, een afbeelding van alle geïnventariseerde objecten en een lijst met adressen van de panden.

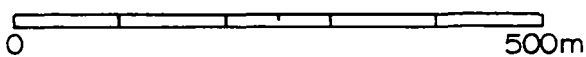
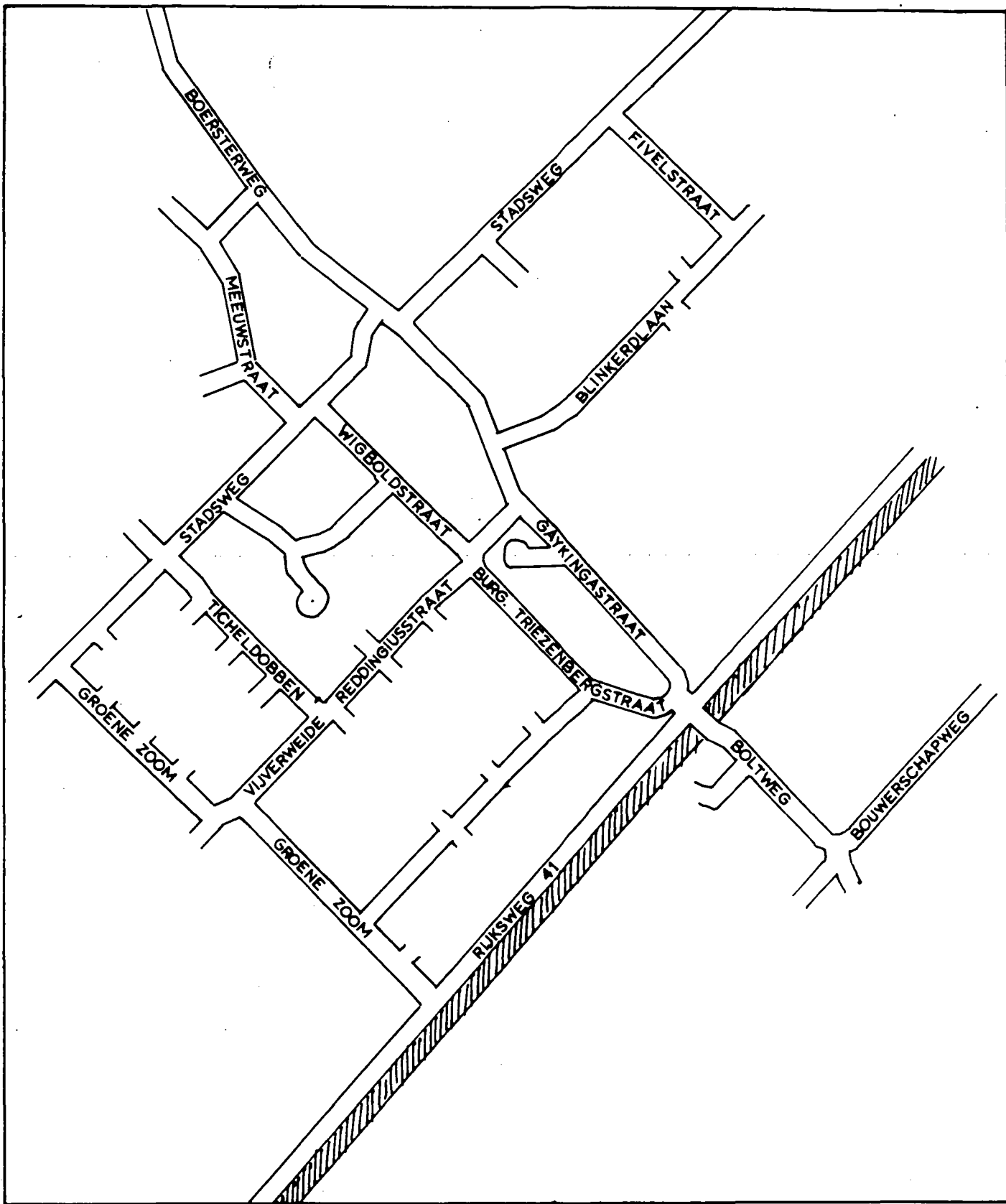

● object dat is opgenomen op een eigen inventarisatieformulier

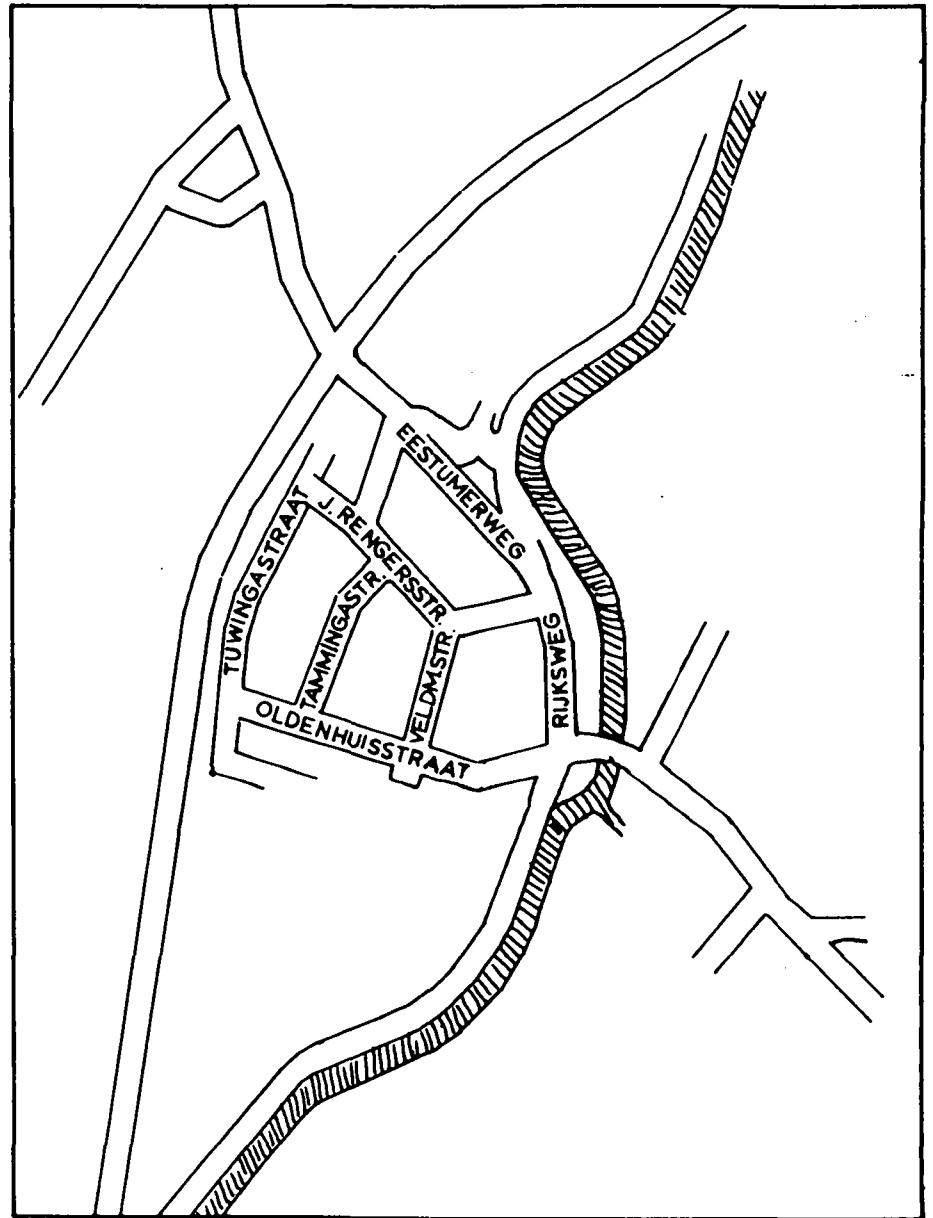
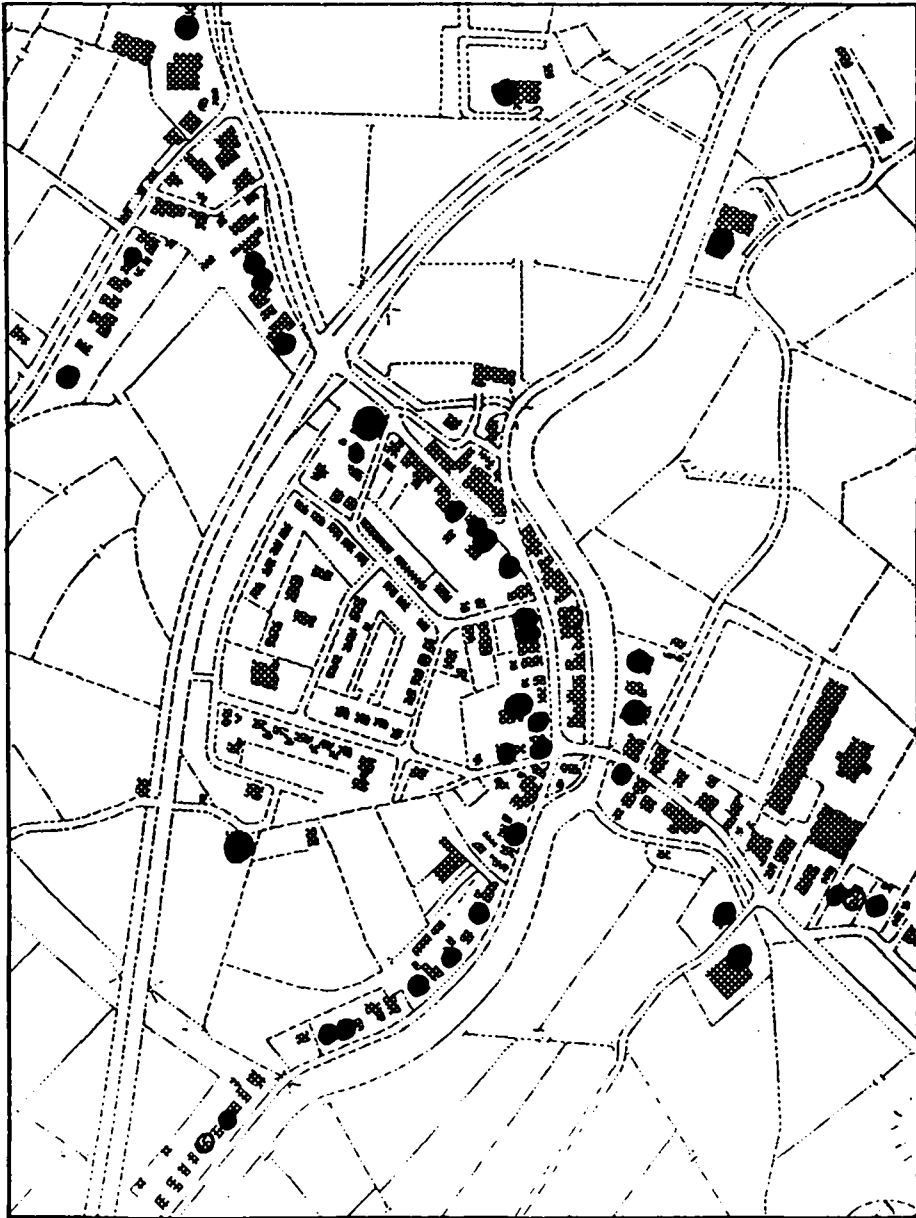
○ object dat is opgenomen op een inventarisatieformulier van een ander object

TEN BOER

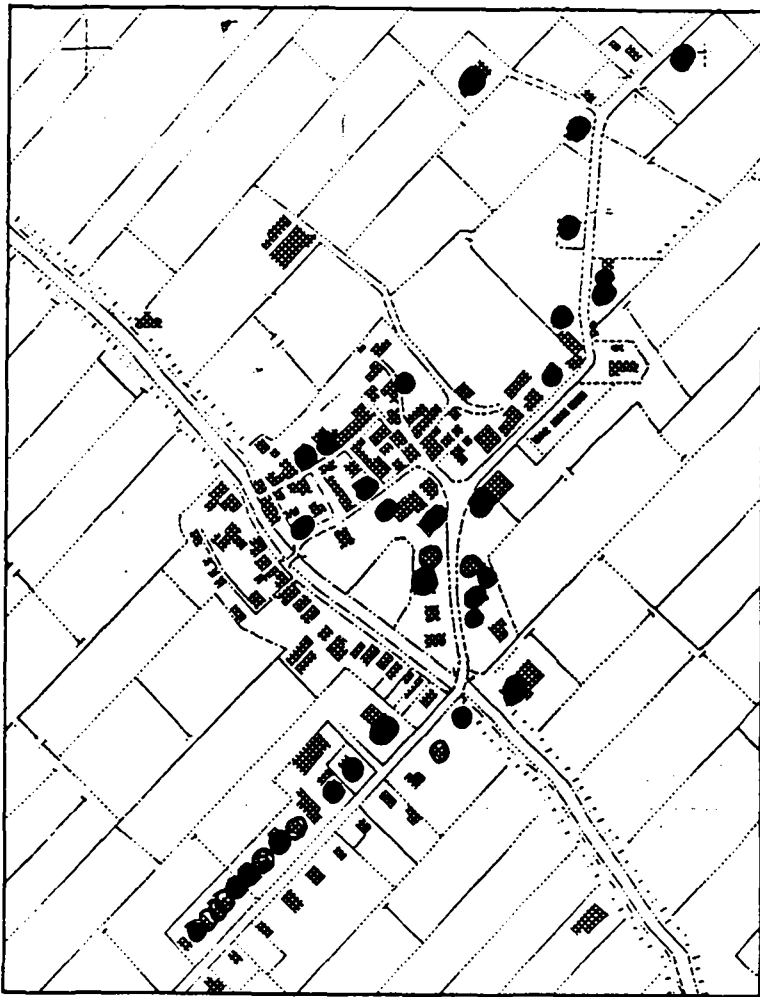
TEN BOEF

● object dat is opgenomen op een eigen inventarisatieformulier

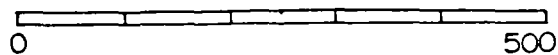
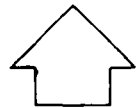
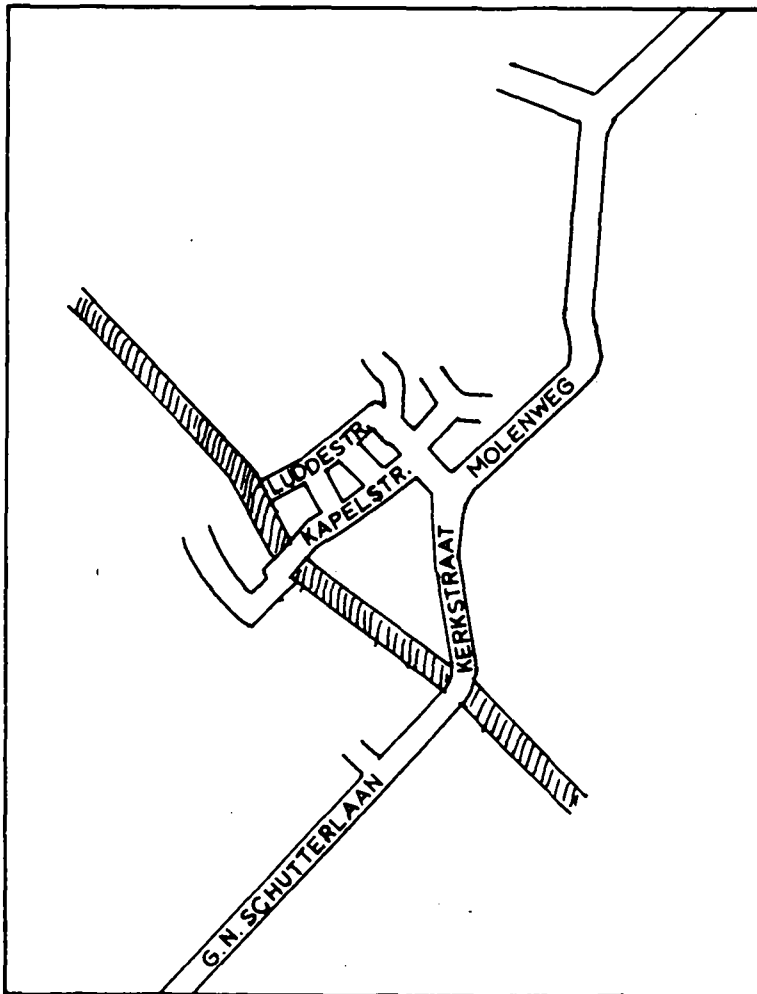
○ object dat is opgenomen op een inventarisatieformulier van een ander object

TEN POST

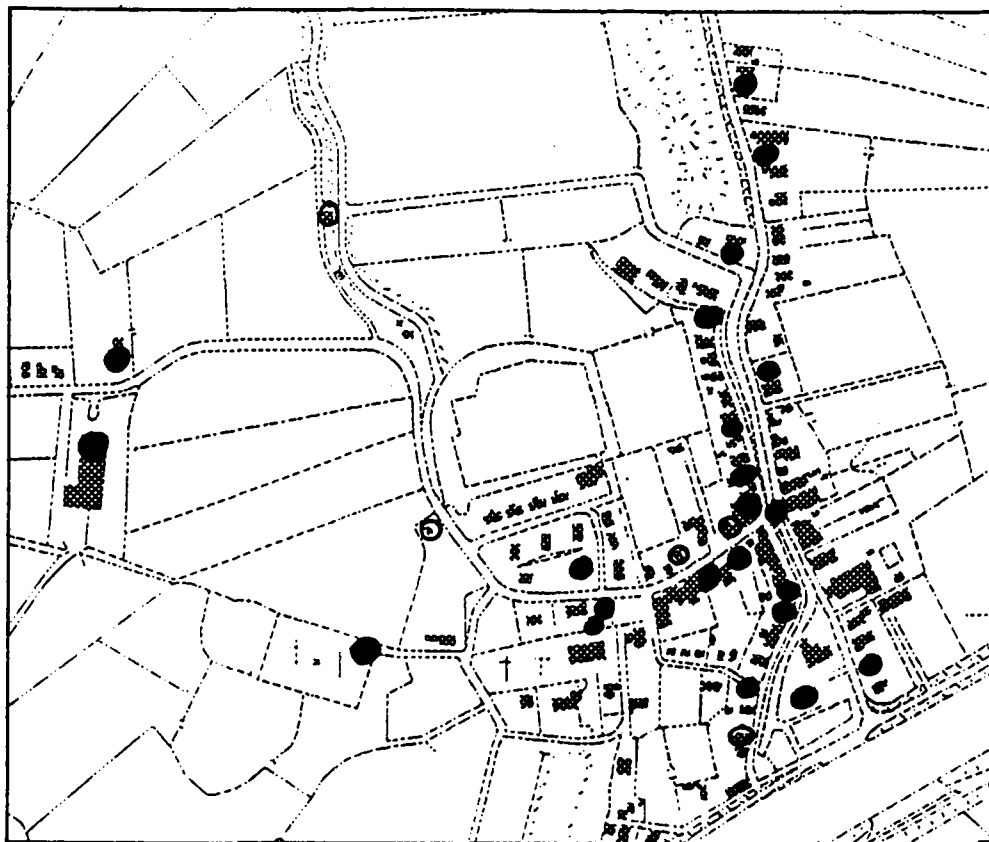

● object dat is opgenomen op een eigen inventarisatieformulier

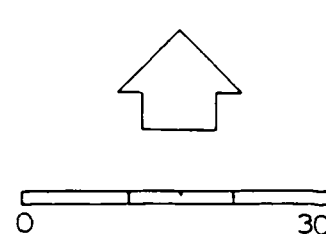
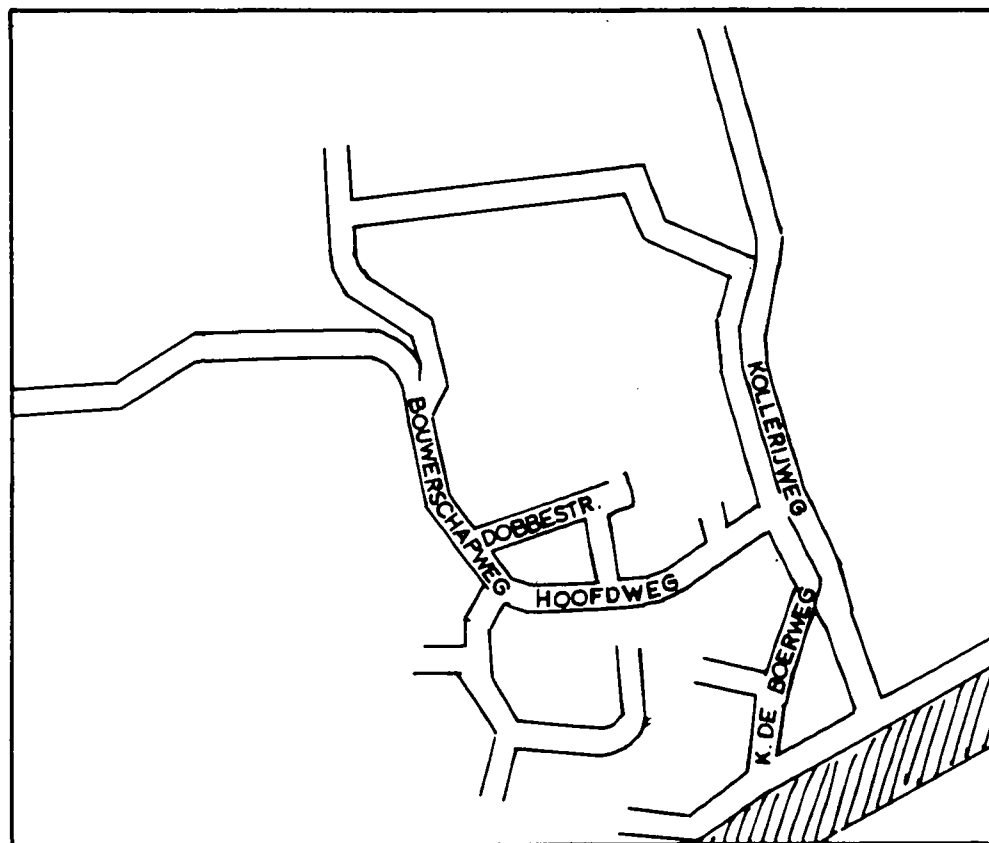
○ object dat is opgenomen op een inventarisatieformulier van een ander object

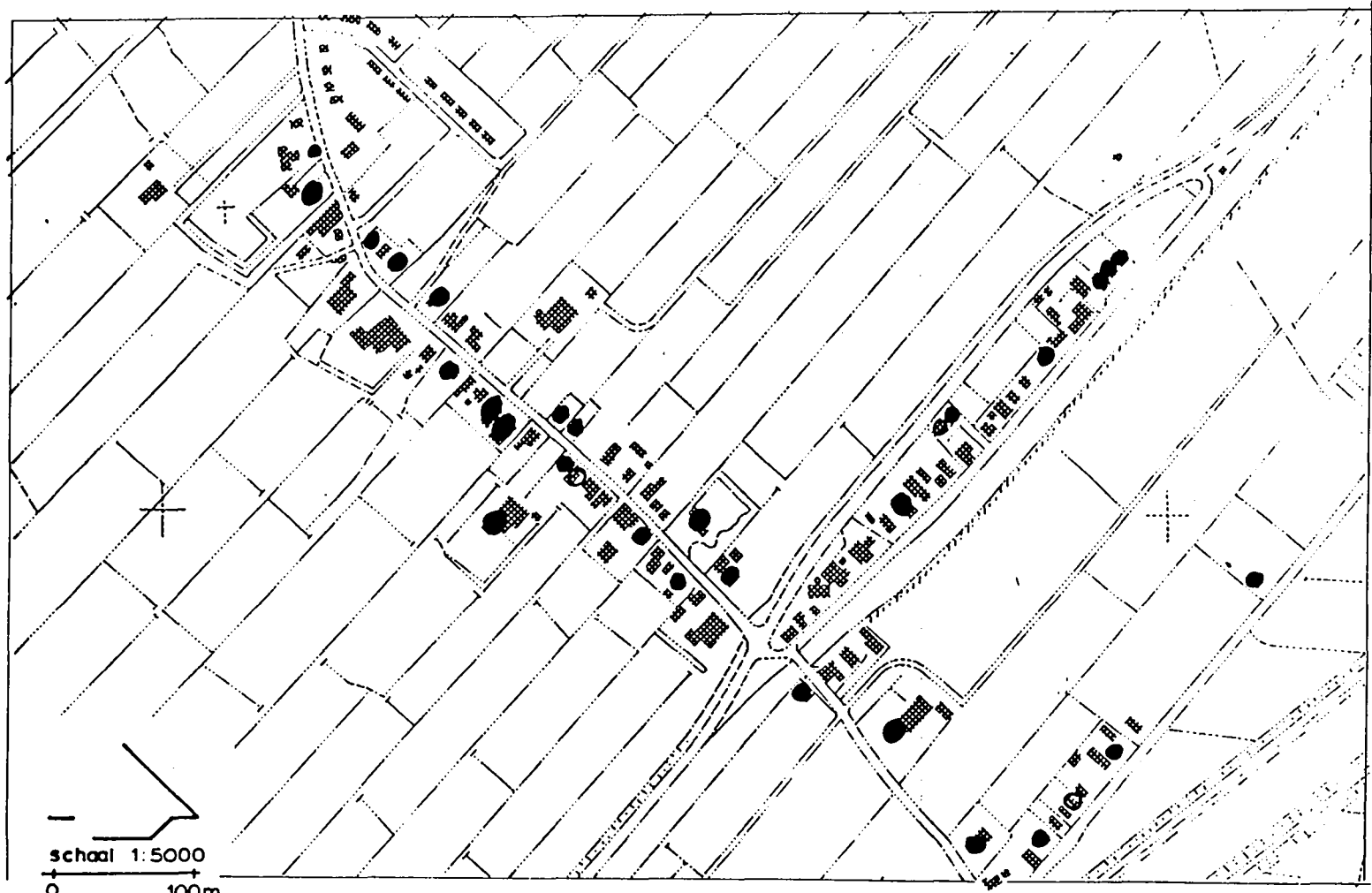

THESINGE

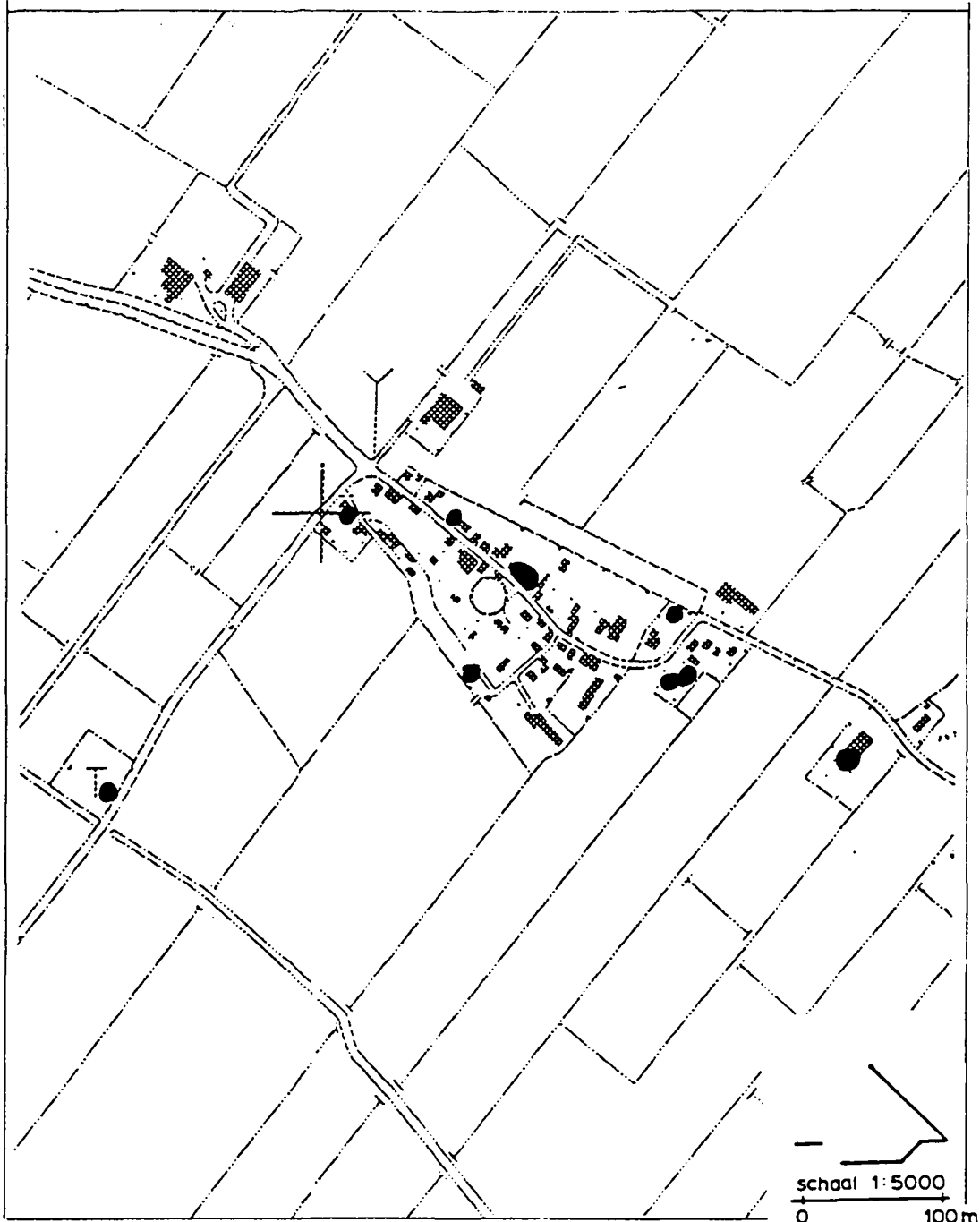
- object dat is opgenomen op een eigen inventarisatieformulier
- object dat is opgenomen op een inventarisatieformulier van een ander object

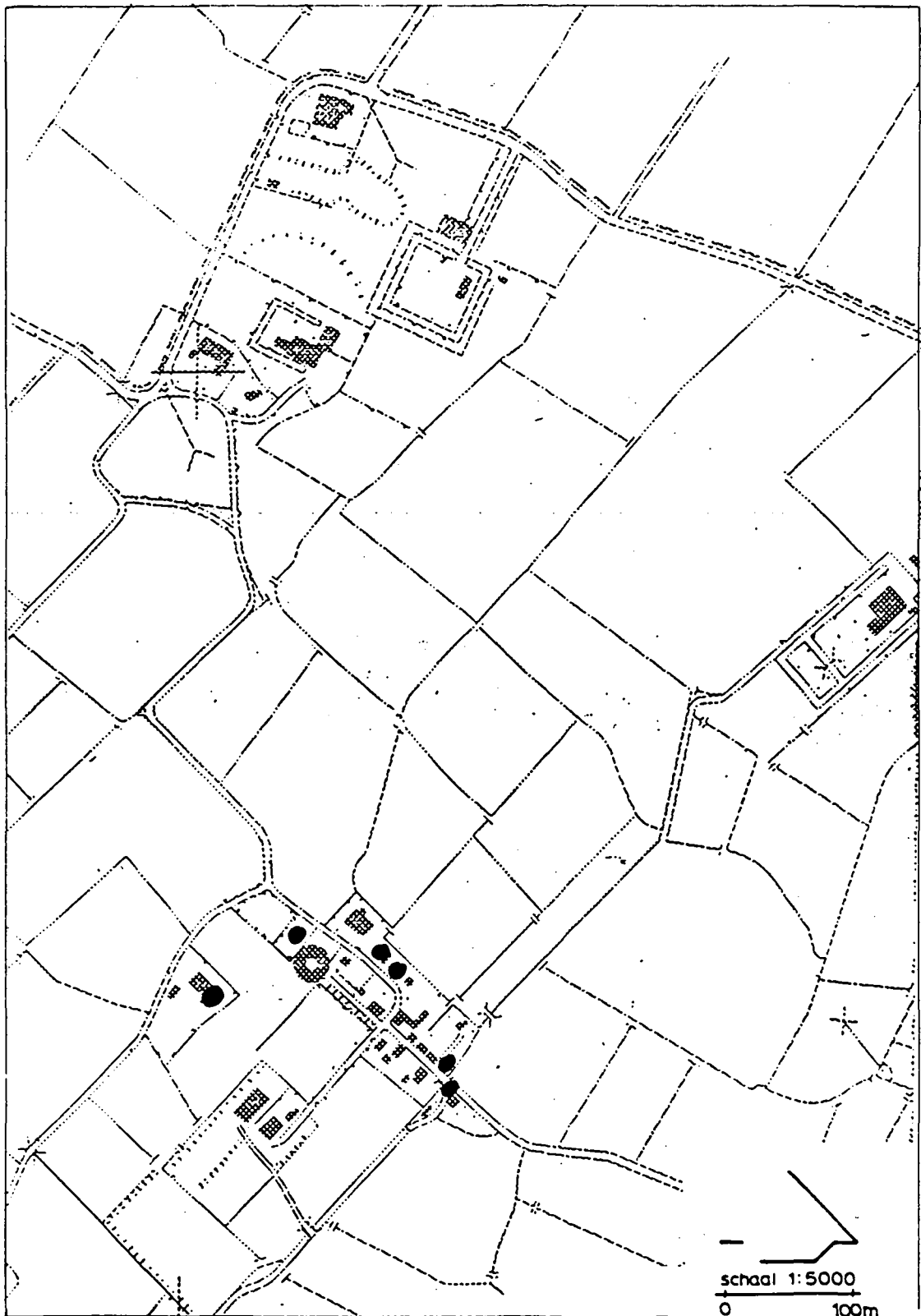

0 100m
schaal 1:5000

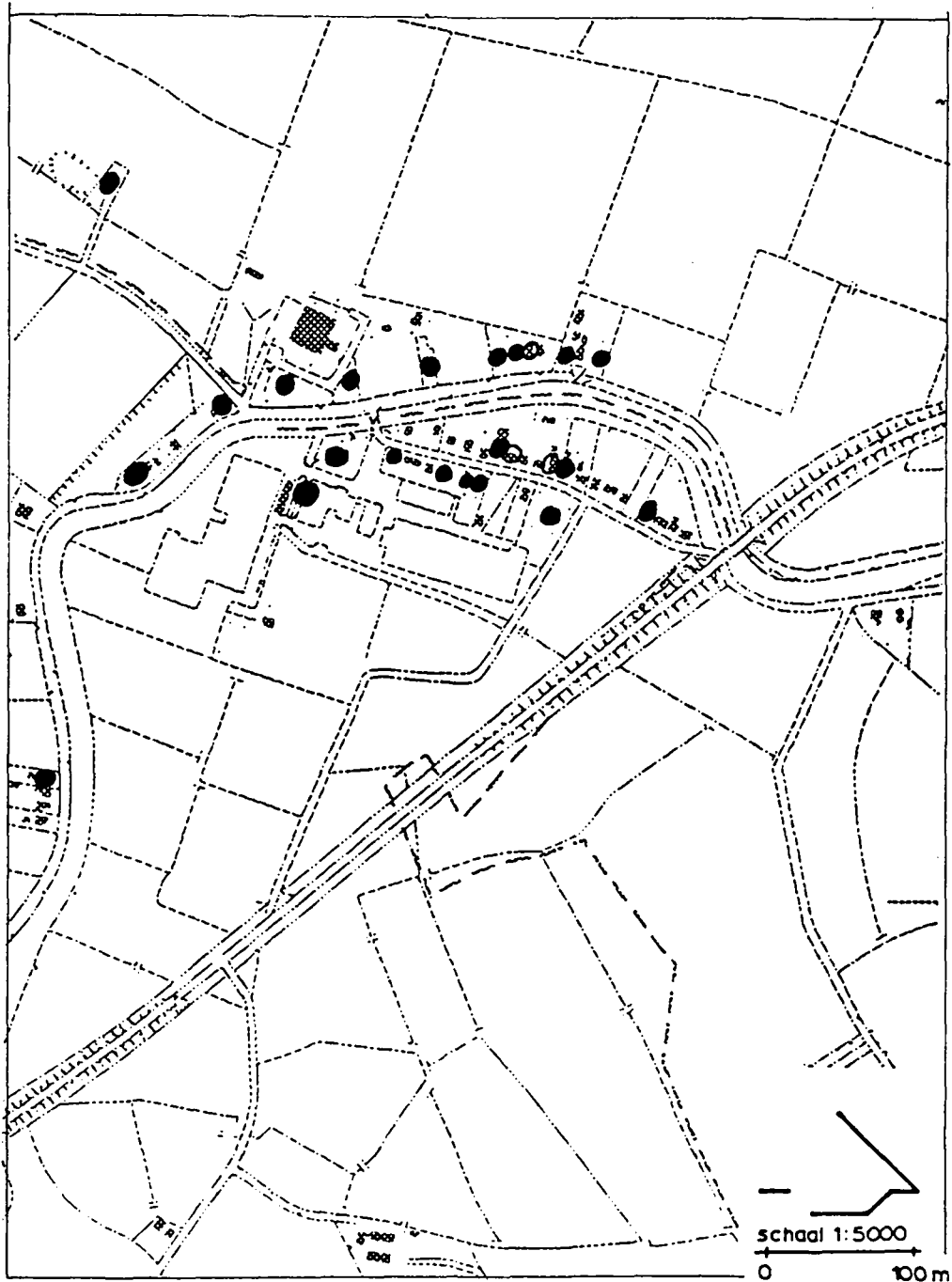
Garmerwolde

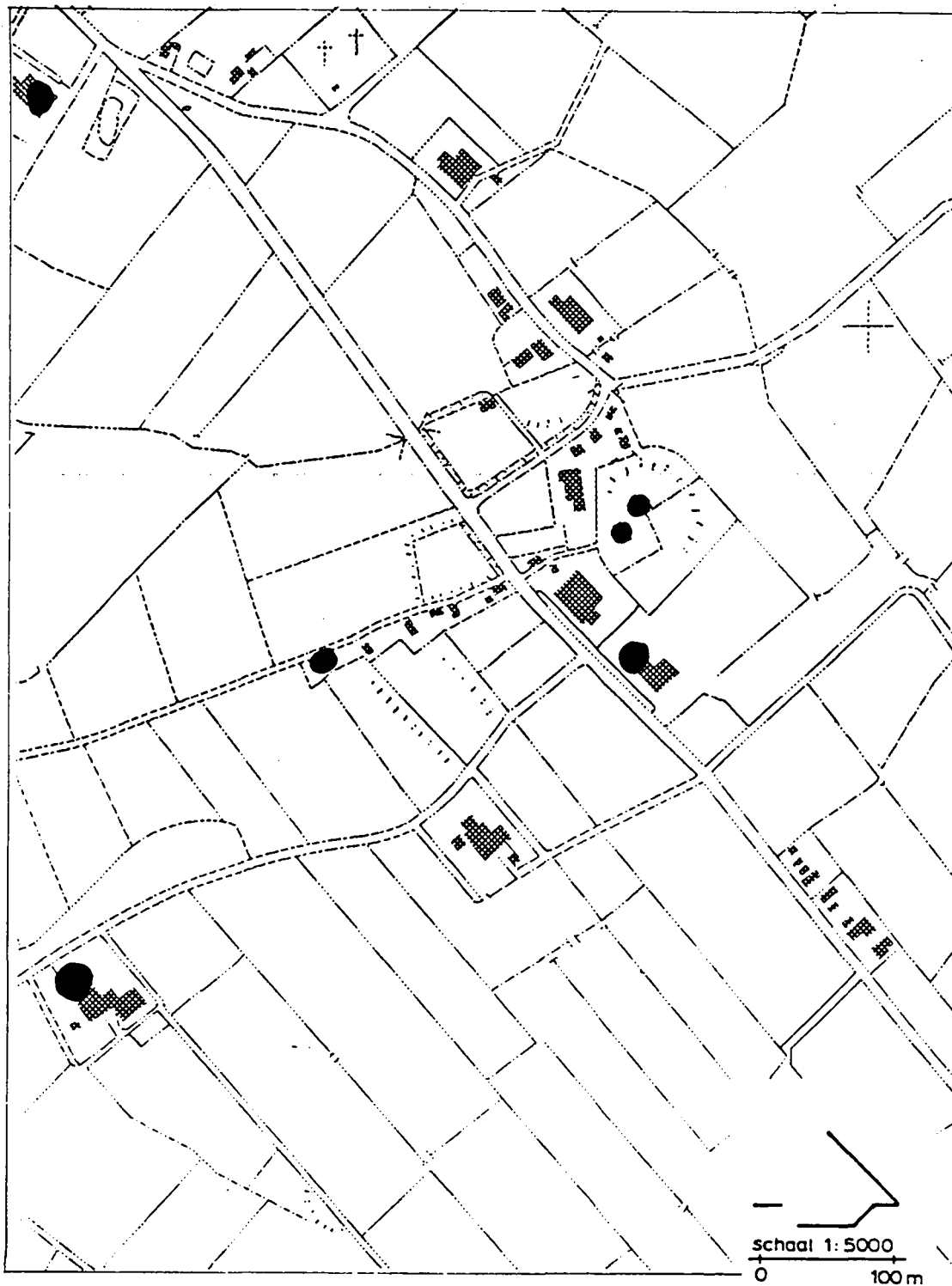
ST. Annen

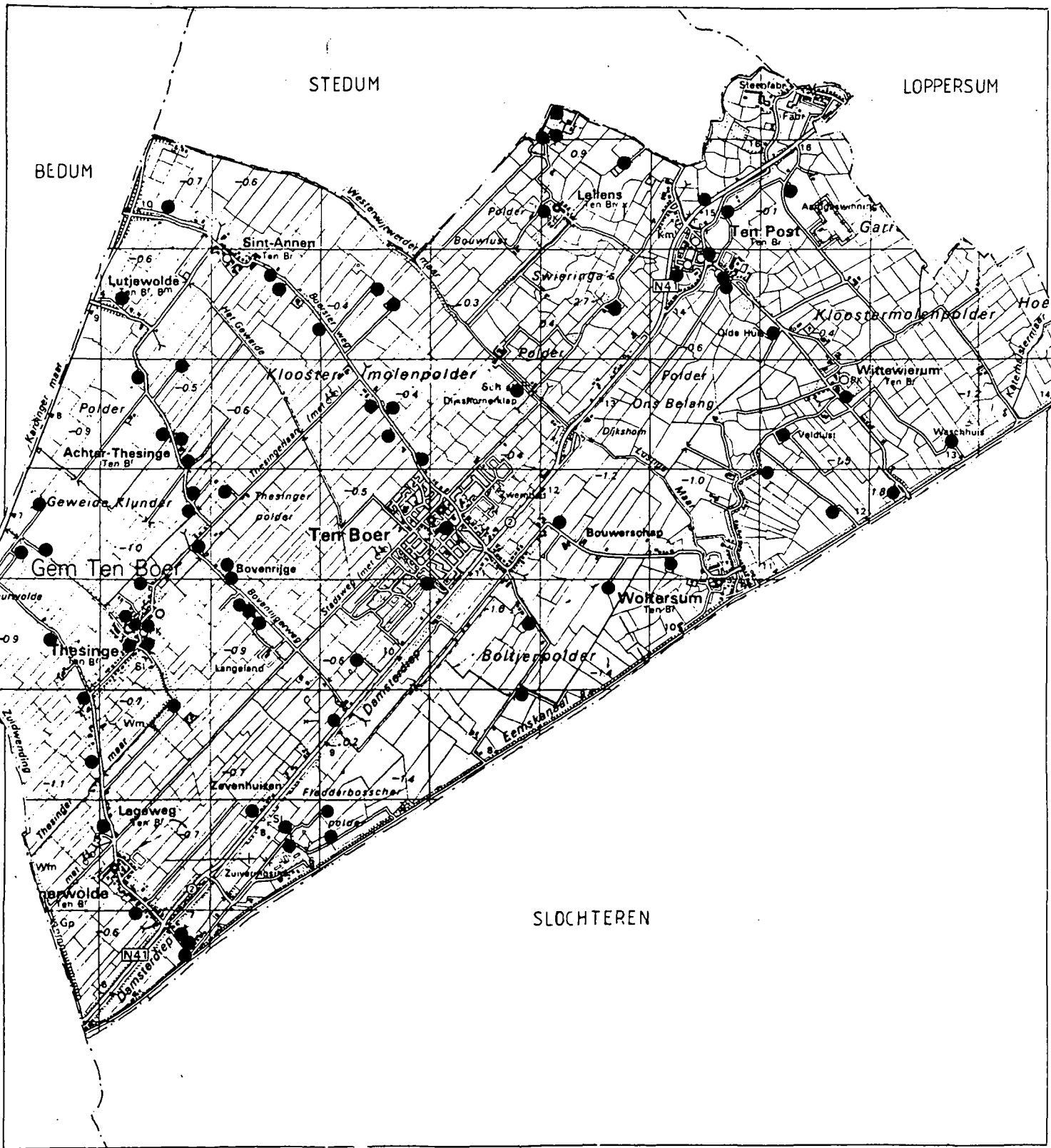
Lellens

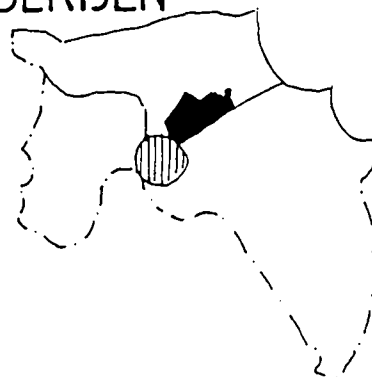
Winneweer

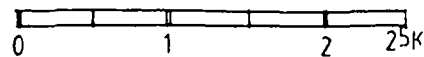
Wittewierum

GEINVENTARISEERDE BOERDERIJEN

GEMEENTE
TEN-BOER

Literatuurlijst

- Blaauw, O., e.a. Woltersum. Werkgroep Boek Woltersum.
- Boer, J. de, Dorpen in Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.
- Fysische geografie, botanie en ornithologie. Noord-Groningen - Vierendeel. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.
- Hartsema, D. en Mollema, W. Met de boderijsers naar Groningen. Bedum, 1987.
- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Wageningen, 1985.
- Meijering, J.J. en A. Spakman. Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.
- Provinciale almanak voor Groningen 1983.
- Raamplan waterwegen provincie Groningen. Provincie Groningen, 1978.
- Roeleveld, W., The Groningen coastal area. Amsterdam, 1974.
- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.
- Streekplan provincie Groningen 1978 en 1985.
- Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Lellens als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, februari 1988.
- Veldman, E., e.a. Fotoboek Ten Boer, een historisch overzicht. Profiel, Bedum, 1982.

Kaarten

- Gemeente atlas van de provincie Groningen 1867. Kuyper, J., Leeuwarden-Hugo Suringar.
- Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, 1:100.000
- Topografische kaart 1853, 1:50.000.
- Topografische kaart 1905, 1:25.000.
- Topografische kaart 1933, 1:25.000.